इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक

संशोधक

सप्टेंबर
१९८६

वर्ष ५४
अंक ३

संपादक

डॉ. प्र. न. देशपांडे
डॉ. मु. ब. शहा
श्री. अतुल जोशी

वार्षिक वर्गणी
२५ रुपये

अंकाचे मूल्य
७ रुपये

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

राजवाडे मंडळ प्रकाशने

मंडळाकडे विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांची यादी

	पृष्ठे	रुपये
१. राजवाडे मराठी धातुकोश	३७०	३०
२. राजवाडे नामादी व्युत्पत्तिकोश	३५०	३०
३. समर्थ शिवाजी अन्योन्य संबंध (भा. रा. भट)	१०९	५
४. ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाचे संस्कृत रूपांतर (वि. का. राजवाडे)	१८३	७
५. राजस्थान-महाराष्ट्र संघर्ष (शु. पु. जोशी)	३००	१२
६. राजवाडे चरित्र (भा. वा. भट)	६३२	५०
७. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (मो. रा. जोशी)	६६०	५०
८. ऋग्वेदातील ज्योतिषमूलक कालनिर्णायक गमके	१००	७
९. संस्कृत भाषेचा उलगडा (वि. का. कुळकर्णी)	२१०	१०
१०. जानकी सैंवर (सं. द. रा. भट)	२८८	२०
११. आज्ञापत्र (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखित		२०
१२. अमृतानुभव (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखित		४१
१३. योगचिंतामणी (ऑफसेट प्रिंट)		४१
१४. वेडिया नागेश (सं. डॉ. मु. ब. शहा)		१०
१५. छत्रपतींची १०९ कलमी बखर (सं. डॉ. प्र. न. देशपांडे)		१०
१६. ज्ञानेश्वरी पदकोश (श्री. शिवाजीराव भावे)		१००
१७. संशोधक, " सुवर्ण महोत्सवी अंक "	३००	४०

विक्रीसाठी ठेवलेले इतर ग्रंथ

१. छ. शिवाजीमहाराजांची पत्रे (डॉ. प्र. न. देशपांडे)	३००	६५

विशेष सवलत : वरील १८ पुस्तकांचा संच किंमत रुपये ५४८ चा केवळ रुपये ४०० ला मिळेल. २ अगर अधिक ग्रंथ घेणाऱ्यास १५ टक्के कमिशन. काही ग्रंथाच्या प्रती अगदीच मर्यादित. टपाल खर्च वेगळा लागेल.

संशोधक त्रैमासिक : इतिहास संस्कृती संशोधनाला वाहिलेले दर्जेदार त्रैमासिक गेली ५२ वर्षे प्रकाशित होत आहे. वार्षिक वर्गणी फक्त रु. १५/– प्रत्येक अंक किंमत रु. ५ – ५२ वर्षांतील उपलब्ध असलेल्या सर्व अंकांचा संच केवळ रु. ३००/– त उपलब्ध (त्यात सुवर्ण महोत्सवी अंक रु. ४०/–, योगचिंतामणी रु. ४१/–, आज्ञापत्र रु. २०/-समाविष्ट.)

चिटणीस,

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ व
भारतीय इतिहास अनुसंधान परिषद यांनी
अनुदान देऊन पुरस्कृत केलेले त्रैमासिक

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक

संशोधक

सप्टेंबर १९८६ — वर्ष ५४ अंक ३

संपादक

डॉ. प्र. न. देशपांडे
डॉ. मु. ब. शहा
श्री. अतुल जोशी

वार्षिक वर्गणी
२५ रुपये

अंकाचे मूल्य
७ रुपये

अनुक्रमणिका

कोल्हापूर क्षेत्रस्थ ब्राह्मण व आचार्यपीठस्थ जगद्गुरु यांचे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त यासंबंधीचे अधिकार	१
" मध्य तापी खोऱ्यातील आद्य शेतकरी व त्यांची वसाहत रचना "	७
Agrarian Conditions in Maharashtra, 1740–1790	१७
दुर्ग जिंजी	३२
चतुर्वर्गचिंतामणि	३५
एक अप्रकाशित कागद–पंचांचे अधिकार	४०
मंडळ वृत्तान्त–पुरंदरे दप्तर	४५

●

प्रकाशक : डॉ. प्र. न. देशपांडे, मुख्य चिटणीस,
इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
मुद्रक : चिं. स. लाटकर,
कल्पना मुद्रणालय, ' शिव-पार्वती ', पुणे

कै. भा. वा. ऊर्फ तात्यासाहेब भट यांचा एक अप्रकाशित लेख

"विश्वनाथो विजयते"

कोल्हापूर क्षेत्रस्थ ब्राह्मण व आचार्यपीठस्थ जगद्‌गुरु यांचे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त यासंबंधीचे अधिकार

प्रस्तुतच्या विषयासंबंधी असलेले श्रीछत्रपति शाहूचे एक आज्ञापत्र राजवाडे संशोधन मंदिरातील संग्रहात आढळले. आज्ञापत्र ज्या कागदावर लिहिले आहे तो कागद इंग्रज-पूर्वकालीन विदेशी असावा असे वाटते. त्यावरील वाटरमार्क्स व अक्षरे यावरून तो कागद पोर्तुगाल देशातील असावा. कागद आदमासे ४।। फूट लांब व ६ इंच रुंद आहे. आज्ञापत्र बालबोध लिपीत लिहिलेले असोन सुवाच्य आहे. आज्ञापत्रावर 'राज्याभिषेक शक ५० शोभकृतनाम संवत्सरे कार्तिक बहुल सप्तमी भृगुवासरे' असा उल्लेख आहे. यावरून हे आज्ञापत्र शके १६४५ इंग्रजी सन १७२३ ता. ८ नोहेंबरचे असावे; म्हणजे जवळ जवळ २००/२२५ वर्षांपूर्वीचे हे आज्ञापत्र आहे. आज्ञापत्र अस्सल नसोन नक्कल आहे. लेखावर मराठी मुद्रा आहेत.

येणेप्रमाणे आज्ञापत्राचे बहिरंगाचे वर्णन झाले. आता त्या आज्ञापत्रात काय लिहिलेले आहे व आज्ञापत्र लिहिण्यास काय कारणे घडली याचा आपण विचार करू.

श्री छत्रपति शाहू महाराज पन्हाळे मुक्कामी असता त्यांच्याकडे करवीर क्षेत्रस्थ ब्राह्मण तक्रार घेऊन गेले व महाराजांस आपला अर्ज सादर करून विनंती केली की अलीकडे आम्हा क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांमधे व मठीच्या पीठस्थ आचार्यांमधे कलह होऊ लागला आहे. पीठस्थ स्वामींनी आम्हास बोलावून म्हटले की हव्यकव्यामधे मठीचा ब्राह्मण नियत सांगावा हे तुम्ही मान्य करा. तेव्हा आम्ही त्यांस सांगितले की 'हे पूर्वीपासोन चालत आले नाही व नवीन केलीया होत नाही,' यावर स्वामी रागावले व तुकणभट यास मार दिला व नवीन कायदा मान्य करा म्हणून अतिशय आग्रह करू लागले. अशा परिस्थितीत आम्हास राहता येत नाही. तेव्हा क्षेत्र सोडून जाण्यास महाराजांनी परवानगी द्यावी. महाराजांनी मनात विचार केला की क्षेत्र फार जुने आहे

व ब्राह्मण क्षेत्र सोडून गेल्यास त्याचे महत्त्व कमी होईल. असा विचार करून महाराजांनी राजेश्री पंडितरावास आज्ञा केली की तुम्ही या बाबतीत तपास करून स्वामींना पत्र लिहा. नंतर पंडितरावांनी स्वामीस पत्र लिहिले की 'क्षेत्रामध्ये मठीचा ब्राह्मण नियत सांगणे व दक्षिणा देणे हे पूर्वी चालले नाही. जे सांगितले ते सांगोत व सांगेत ना ते न सांगोत हे गोष्टीचा आग्रह स्वामींनी करू नये. आचार व्यवहार व प्रायश्चित जे क्षेत्रास येईल ते क्षेत्री होईल व मठास येईल ते मठी होईल' श्री स्वामींना हे पत्र आल्यानंतर त्यांनी श्री. व्यंकटाचार्ये रायाचे मुतालिक व वेंकाजी राघव हिमत पंत प्रधान यांस बोलावून व वेदमूर्ती भटजी देऊकाशीकर व रामभट आराध्ये व जोशी वडणगेवर याच्या समक्ष सांगितले की राजांचे पत्र आम्हास कबूल आहे. त्याप्रमाणे स्वामींनी महाराजांकडे निरोप पाठविला की आम्ही राजांचे बाहेर नाही. मग महाराजांनी ब्राह्मणांचे समाधान करून त्यास करवीरास परत पाठविले व त्याबरोबर आज्ञापत्र दिले. "श्री स्वामी आपणहून मठीचा ब्राह्मण पाठविणार नाहीत. स्वसंतोषे जे सांगणार ते सांगतील व आचार व्यवहार प्रायश्चित ते क्षेत्रास येईल ते क्षेत्री निवडेल. मठास येईल ते मठी निवडेल...पूर्वी श्रीमत् समाधिस्थ स्वामीनी करवीर क्षेत्री मठ बांधिला. त्यांनी क्षेत्री नूतन प्रसंग काही केला नाही त्याचप्रमाणे स्वामीनी नूतन प्रसंग न करिता..."

याप्रमाणे ही आज्ञापत्राची हकीकत आहे. रा. भट यांनी भारत इतिहास संशोधनाच्या डिसेंबर १९३२ च्या त्रैमासिकात जो लेख लिहिला आहे व त्यांनी जी अनुमाने काढली आहेत त्या अनुमानास पुष्टी देणारे हे आज्ञापत्र आहे.

आता आपणास एक गोष्ट प्रामुख्याने दिसते ती ही की क्षेत्रस्थ ब्राह्मण व पीठस्थ आचार्य यांच्यामध्ये आचार व्यवहार व प्रायश्चित्त यासंबंधाने वाद उपस्थित झाला असावा. अर्थातच या पूर्वी आचार व्यवहार व प्रायश्चित्त वगैरे बाबतीत पीठस्थ स्वामीचे अधिकार नव्हते. पीठस्थ स्वामी जेव्हा नवीन कायदा सांगू लागले त्याच वेळेस क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांनी आपले हक्क महाराजांकडून प्रस्थापित करून घेतले. हल्ली ज्याप्रमाणे दोन्ही शंकराचार्यांमध्ये वाद उत्पन्न झाला व आपले हक्क प्रस्थापित करण्याकरता प्रिव्ही काउन्सिलपर्यंत गेले. त्याचप्रमाणे त्या काली क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांनी आपले हक्क पीठस्थ आचार्य बळकावू पाहतात असे जेव्हा त्यांच्या लक्षात आले तेव्हा त्यांनी श्री छत्रपती शाहू महाराजाकडे, अर्थातच त्या वेळचे 'प्रिव्ही कौन्सिल' आपल्या तक्रारी मांडून आपले हक्क शाबूत ठेवले.

आचार व्यवहार व प्रायश्चित्त या बाबतीत पूर्वी कोणाकडे काय अधिकार होते हे आता आपण पाहू.

मनुस्मृतीत याबद्दल १२ व्या अध्यायात पुढीलप्रमाणे उल्लेख केला आहे. "पुढे सांगितलेल्या लक्षणांनी युक्त असलेले शिष्ट ब्राह्मण जो धर्म सांगतील तो निश्चित आहे असे समजावे. ब्रह्मचर्यादी पूर्वोक्त धर्माचे अनुष्ठान करून ज्यांनी षडंगे मीमांसा

धर्मशास्त्र व पुराणे यांनी परिपूर्ण होणारा वेद समजावून घेतला आहे ते तेच शिष्ट समजावे. पुष्कळ न मिळाल्यास कमीत कमी दहा किंवा सदाचारसंपन्न असे निदान तीन ब्राह्मण जेथे असतात तीच सभा होय. अशी सभा जो धर्म निश्चित करील तो धर्मच होय असे निश्चयाने समजावे." याप्रमाणे मनुस्मृतीत उल्लेख आहे. याज्ञवल्क्य स्मृतीतही असाच उल्लेख आहे. यावरून शिष्ट ब्राह्मणांच्या परिषदेस कोणतेही कर्म धर्मास अनुसरून आहे किंवा कसे हे ठरविण्याचा अधिकार होता.

आता हे अधिकार शंकराचार्यांकडे तरी कोणत्याही कालापासून आले याचा विचार करू. शृंगेरी मठाची स्थापना आद्य शंकराचार्यांचेच काळी झाली असे मानण्यास सबल पुरावा आहे व याबद्दल रा. बोडसांनी आपल्या ग्रंथात उल्लेख केला आहे. या मठाची स्थापना होऊन आज जवळ जवळ १००० वर्षे झाली व येवढ्या काळात जर वरील पीठाकडून आचार, व्यवहार प्रायश्चित्त बाबतीत अधिकार गाजवले गेले असतील तर त्याबद्दल कुठे तरी उल्लेख असता परंतु असा पुरावा अजून उपलब्ध नाही. उलट क्षेत्रस्थ ब्राह्मणाकडे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त वगैरे बाबतीत अधिकार होते अशा-बद्दलचा पुरावा आढळतो हे आपणास पुढील गोष्टीवरून दिसून येईल.

महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध संत श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांच्या उपनयनाच्या बाबतीत वाद उत्पन्न झाला. स्मृतिधर्मास अनुसरून श्रीज्ञानेश्वरांचा उपनयनविधी करता येतो की नाही या प्रश्नाचा निर्णय करण्याचे काम पैठण येथील ब्रह्मवृंदाकडे सोपवले होते. पीठस्थ आचार्यांकडे नव्हते हे आपणा सर्वांस माहीत आहे. या कालात महाराष्ट्रात यादव घराण्याची सत्ता होती.

यादवांची सत्ता नष्ट झाल्यावर मुसलमानांची सत्ता प्रस्थापित झाली. या काळातील अनेक लेख उपलब्ध आहेत त्यांचा विचार केला असता आपणास असे दिसोन येईल की आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त या बाबतीतले सर्व अधिकार क्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंदाकडेच होते, व हे दर्शविणारा एक महत्त्वाचा लेख मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड २१ मध्ये नंबर २०९ हा आहे.

शिवाजी महाराजांच्या वेळी देखील पीठस्थ आचार्यांना वरील बाबतीत अधिकार नव्हते. त्यांच्या अष्ट प्रधानात पंडितराव या नावाचा एक प्रधान असोन त्याजकडे पुढीलप्रमाणे अधिकार होते. "पंडितराव यांनी सर्व धर्माधिकार धर्म, अधर्म पाहून विविक्षा करावी, शिष्टांचे सत्कार करावे, आचार व्यवहार प्रायश्चित्त पत्र होतील त्याजवर समत चिन्ह करावे..." (इतिहास आणि ऐतिहासिक विविध विषय पान २१) या उल्लेखावरून पीठस्थ आचार्यांना वरील बाबतीत अधिकार दिले नव्हते. पीठस्थ आचार्यांकडे जर अधिकार असते तर शिवाजीमहाराजांनी ते अधिकार कधीही काढून घेतले नसते. महाराजांनी पूर्वपरंपरा कायम ठेवली.

प्रस्तुतचे आज्ञापत्र इ. स. १७२३ मधले आहे. यावरून पेशवाईच्या आरंभी सुद्धा

पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त वगैरे बाबतीत अधिकार नव्हते. परंतु पीठस्थ आचार्य आपले वर्चस्व प्रस्थापित करू पाहात होते. पण क्षेत्रस्थ ब्राह्मण वेळीच सावध होऊन त्यांनी श्री. छत्रपती शाहू महाराजांकडून आपले हक्क कायम करून घेतले.

पिष्ट पशु करावा किंवा नाही या संबंधाचा निर्णय निरनिराळ्या क्षेत्राच्या जमलेल्या ब्राह्मणांनी केलेला. हा निर्णय बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील आहे. यावरून या कालापर्यंत तरी क्षेत्रस्थ ब्राह्मण आपला हक्क गाजवीत होते.

तोतया सदाशिवराव भाऊंचे बंड मोडल्यानंतर प्रायश्चित्तासंबधाने वाद उत्पन्न झाला. तोतया खरा समजोन पुष्कळ ब्राह्मणांनी त्याच्याबरोबर मेजवान्या झोडल्या; पण खरे प्रकरण जेव्हा बाहेर आले तेव्हा मग त्या जेवलेल्या ब्राह्मणांच्या प्रायश्चित्ता-संबंधी प्रश्न उपस्थित झाला. हा प्रश्न क्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंदांनीच सोडवला. पीठस्थ आचार्यां-कडे जर वरील बाबतीत अधिकार असते तर साहजिकच त्यांच्याकडे प्रश्न सोपवल असता.

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड २, मधे २३० लेखांक आहे. त्या लेखातही असे आढळून येते की पीठस्थ आचार्यांकडे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त बाबतीत अधिकार नव्हते. हा काल इ. स. १८५६चा आहे.

आता पीठस्थ शंकराचार्यांनी आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त बाबतीत आपला अधिकार गाजवला असे ठळक उदाहरण आपणा सर्वांस माहीत आहे. ते म्हणजे लो. टिळकांचे पंच हौद मिशन प्रकरण.

पीठस्थ आचार्यांनी वरील बाबतीत आपले अधिकार केव्हापासून गाजवण्यास सुरुवात केली हे काही अद्याप निश्चित सांगता येत नाही. परंतु साधारणपणे त्यांनी महाराष्ट्रात इंग्रजी अंमल सुरू होण्याचे वेळेपासून आपले वर्चस्व गाजविण्यास सुरुवात केली असावी.

हल्ली आपली जी एक कल्पना आहे की पीठस्थ शंकराचार्यांकडेच पहिल्यापासून आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त वगैरेबाबतीत अधिकार होते ती कल्पना कशी चुकीची आहे हे आपणास दिसोन येईल. मनुस्मृतीत सांगितल्याप्रमाणे शिष्टलोकांच्या परिषदेस हे अधिकार होते व ते आपला अधिकार वेळच्या वेळी बजावीत असत. हे आपणास वरील विवेचनावरून दिसोन येईल.

%

नकल

राज्याभिषेक शके ५० मधील शंकराचार्यांचे मठाचे पत्र

श्री महालक्ष्मी तालिक

श्री शंकर भारती श्री नरसिंह भारती स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ५० शोभकृत नाम संवत्सरे कार्तिक बहुळ सप्तमी भृगुवासरे क्षेत्रीय कुलावतंस श्री राजा शंभु छत्रपती स्वामी याणी राजेश्री देशधिकारी व कार्कुन वर्तमान व भावी सुभाप्रांत कोल्हापुर यासी आज्ञा केली ऐसी जे समस्त ब्राह्मण क्षेत्र करवीर यांनी किले पनाळियाचे मोकामी येवुन विदित केले की श्री स्वामीनी करवीरक्षेत्री मठ बांधिला—क्षेत्री हव्यकव्य होताहेत तेथे मठीचा ब्राह्मण नियत सांगावा दक्षणा द्यावी म्हणून कायिद्याचा प्रसंग आरंभिला. त्यामुळे आम्हामध्ये व मठीचा ब्राह्मणामध्ये कलह होवु लागला. श्रीस्वामींनी आम्हास बोलाऊन म्हटले की हव्यकव्यामध्ये मठीचा ब्राह्मण नियत सांगावा दक्षिणा द्यावी हे मान्य करा म्हणून स्वामित्ये बोलिले त्यास अम्ही विज्ञप्ति केली की हे पूर्वीपासून चालिले नाही. नूतन केलिया होत नाही ऐसे बोलिलो त्यावरून श्रीस्वामींनी कोपातिशय करून तुकणभट्ट अध्यापक यांस मार केला ऐशीयास नवा कायिदा मान्य करा म्हणून ऐसा अतिशय करू लागले व गंगाधर पुजारी व सखो गोविंद हे मठीचे कार्यभागी जाहले आहेत. नाना प्रकारे कुचोद्ये सांगून श्री स्वामीचा मनात विक्षेप उत्पन्न करितात त्यामुळे नस्ते कथले होतात येखादे विलयास जाईल. यास्तव आमच्याने क्षेत्री राहवत नाही. महाराजाची आज्ञा घेवुन स्थलांतरास जातो म्हणवून विदित केले त्यावरून मनास आणिता श्रीकरवीरक्षेत्र अनादि पुराणप्रसिद्ध दक्षिण वाराणसी येथे ब्राह्मण वंशपरंपरेने वास करून राहिले आहेत हे क्षेत्र टाकूनि गेलिया क्षेत्राचा महिमा राहात नाही व श्रेयस्कर नव्हे हा अर्थ मनास आणून श्रीस्वामीचा व ब्राह्मणाचा कलह नीवारण करावा येविषयी राजेश्री पंडितराव यासि अज्ञा केली यावरून त्यांनी श्रीस्वामीस पत्र लिहिले की क्षेत्रामध्ये हव्यकव्यी मठीचा ब्राह्मण नियत सांगणे व दक्षणा देणे हे पूर्वी चालिले नाही जे सांगतील ते सांगोत व सांगेतना ते ना सांगोत हे गोष्टीचा आग्रह स्वामींनी करू नये व आचार व्यवहार प्रायश्चित्त जे क्षेत्रास येयील ते क्षेत्री होईल व मठास येयील ते मठी होईल व गंगाधर पुजारी व सखो गोविंद या दोघांस मठिचा कार्यभाग सांगितल्याने नसते कथिले होताहेत यास्तव गंगाधर पुजारी यास मठिचा कार्यभाग न सांगावा व सखो गोविंद यास मठी आपणा सन्नीध्य कार्यभाग न सांगावा दुसरे कार्य सांगावे व महाराज राजेश्रींनी वेदशास्त्रसंपन्न राजेश्री नरहरीभट्ट सांवगावकर यास श्री-देवीचे पूजापुरस्कार उत्साह चालवायाचे स्वाधीन केले आहे त्याप्रमाणे कार्यभाग चालवावा त्याचे साहित्य स्वामींनी करावे विक्षेप होवू नये म्हणून पत्र लिहिले त्यावरून श्रीस्वामींनी

राजेश्री व्यंकटाचार्ये पंडीतरायाचे मुतालीक व वेंकाजी राघव दीमत पंतप्रधान यास बोलावून वेदमूर्ति भटजी देऊकाशीकर व रांभट्ट आराध्ये व नारायण जोसी वडणगेकर याचे साक्षीनी बोलिले की क्षेत्रात हव्यकव्यी मठिचा ब्राह्मण जो सांगल तो सांगोन सांगलतो न सांगो बलात्कारे मठीचा ब्राह्मण पाठवणार नाही आचार व्यवहार प्रायश्चित्त क्षेत्रास येथील ते क्षेत्री नीवडावे मठास येथील ते मठी नीवडावे गंगाधर पुजारी यास मठीचा कार्यभाग सांगत नाही व सखो गोविंद यास मठी आपणा सन्नीध कार्यभाग सांगत नाही व राजेश्री नरहरीभट्ट सांवगांवकर श्री. चे पूजापुरस्कार महोत्साह करितील त्यास आपणाकडून विक्षेप होवू देणार नाही येणे प्रमाणे आपले श्रीगुरुचरण शफत असे शफतपूर्वक श्रीस्वामीनी मान्य करून राजेश्री पंडितराव यासि व पंतप्रधान यासी पत्रे लिहिली की राजेश्रीचा उव आपल्या विचारास येईल त्याप्रमाणे ब्राह्मणाचे समाधान करून पाठवावे राजेश्री व आपले व्यतिरिक्त अपण आहो ऐसे नाही म्हणून स्वामीनी पत्रे लिहीली व वेंकटाचार्ये व नारायण जोसी वडणगेकर या जवल मुखवचन ही सांगोन पाठविले त्या वरून निश्चय करून करवीरचे ब्राह्मणाचे समाधान केले. आणि ब्राह्मणास क्षेत्रास पाठविले आहेत क्षेत्रामध्ये हव्यकव्यी श्रीस्वामि आपण होवुन मठिचा ब्राह्मण पाठविणार नाहीत स्वसंतोषे जे सांगणार ते सांगतील व आचार व्यवहार प्रायश्चित्त जे क्षेत्रास येईल ते क्षेत्री नीवडेल मठास येईल ते मठी नीवडेल व गंगाधर पुजारी यास मठीचा कार्यभाग करायास समंध नाही व सखो गोविंद यास श्रीस्वामीनी आपणा सन्नीत्ध कार्यभाग न सांगावा. स्छधांतरी सांगावा ऐसा निर्वाह केला आहे या करिता क्षेत्रीचे ब्राह्मणांनी आपले समाधान रक्षून स्नानसंध्या अग्निहोत्रादी सत्कर्म आचरोन राज्यास कल्याण चिंतून सुखरूप असावे पूर्वी श्रीमत् समाधिस्छ स्वामीनी करवीर क्षेत्री मठ बांधिला त्यांनी क्षेत्री नूतन प्रसंग काही केला नाही त्याचप्रमाणे श्रीस्वामीनी नूतन प्रसंग न करिता प्रवर्त्त, करावावया जाहलियां निर्वाहात क्षेत्रीचे ब्राह्मणामध्ये अथवा आणखी कोण्ही कुचोद्य करितील त्याची क्षमा होणार नाही तुम्ही ह्या निर्वाहाप्रमाणे उभयपक्षी चालवणे याची तालीक घेवुन असल करवीरिचे ब्राह्मणाजवळ परतोन देणे.

%

" मध्य तापीखोऱ्यातील आद्य शेतकरी व त्यांची वसाहत रचना "

डॉ. वसंत शिंदे

मध्य तापीच्या प्रदेशात सध्याचा धुळे जिल्हा व गुजरातमधील सुरतच्या काही भागाचा समावेश होतो. गुजरातमधील सुरत जिल्ह्याचा काही भाग हा १९६० पूर्वी पश्चिम खानदेशमध्येच मोडत असे. धुळे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील मोठ्या जिल्ह्यांपैकी एक असून महाराष्ट्राच्या उत्तरेच्या टोकाला वसलेला आहे. जिल्ह्याच्या विशिष्ट अशा भौगोलिक रचनेमुळे इतिहासपूर्व काळापासून या भागाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आले परंतु पुरातन संशोधनाच्या संदर्भात मात्र या भागाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले गेले होते. डॉ. साळी, भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण विभागाचे पुरातत्त्वज्ञ यांनी १९६० ते ७० च्या दरम्यान या भागात सर्वेक्षण केले.[१] त्यांनी पायी फिरून या भागात जवळ जवळ पाऊणशेच्या आसपास ताम्रपाषाणयुगीन व इतिहास कालीन वसाहती उजेडात आणल्या, परंतु त्या पुढील संशोधनाला मात्र पूर्ण खीळ बसली व हा भाग अगदीच दुर्लक्षिला गेला.

धुळ्याच्या उत्तरेला सीमेवरती मध्य प्रदेश पश्चिमेला गुजरात तर दक्षिणेला गोदावरीचे खोरे आहे. तापीच्या खोऱ्याची भारतातील अतिशय सुपीक अशा भागापैकी एक अशी गणना केली जाते. बराचसा भाग हा गाळाच्या सुपीक तसेच काळ्या मातीने व्यापलेला आहे. ह्या भागात पाऊस जरी अनिश्चित व कमी पडत असला (५०० ते ७०० मि. मी.) तरी तापी व तिच्या बऱ्याचशा उपनद्या ह्या बारमाही वाहणाऱ्या आहेत. बारमाही वाहणाऱ्या नद्यांमध्ये तापी व तिच्या प्रमुख उपनद्या नेसु, पांजरा, कान, बुराई, अमरावती, अरुणावती व गोमई यांचा समावेश होतो.

भोगोलिक दृष्टया धुळयात तीन असे वेगळे ठळक पट्टे आढळतात.[२]

(१) उत्तरेकडील ३० ते ४० कि. मी. प्रदेश सातपुडा पर्वताने व्यापलेला असून हा प्रदेश खडकाळ व मुरमाडयुक्त मातीने व्यापला गेलेला आहे.

(२) मध्य भाग तापी व त्याचा परिसर गडद काळ्या व गाळाच्या मातीने व्यापलेला असून हा भाग संपूर्ण तापीतील अतिशय सुपीक असा आहे.

(३) दक्षिणेकडील भाग हा तापीच्या उपनद्यांनी व्यापलेला असून सखल व नद्यांना बारमाही पाणी असलेला असा आहे; तसेच सुपीक मध्य काळ्या मातीने व्यापलेला आहे.

या भागात तीन ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीच्या वसाहतीच्या ठिकाणी प्रकाशे[३], सावळदा व बहुरूपा[४] उत्खनने झाली आहेत. परंतु तेथे कोणकोणत्या संस्कृतीच्या लोकांनी वातव्य केले हे जाणून घेण्यापलीकडे त्यांचा उद्देश नव्हता.

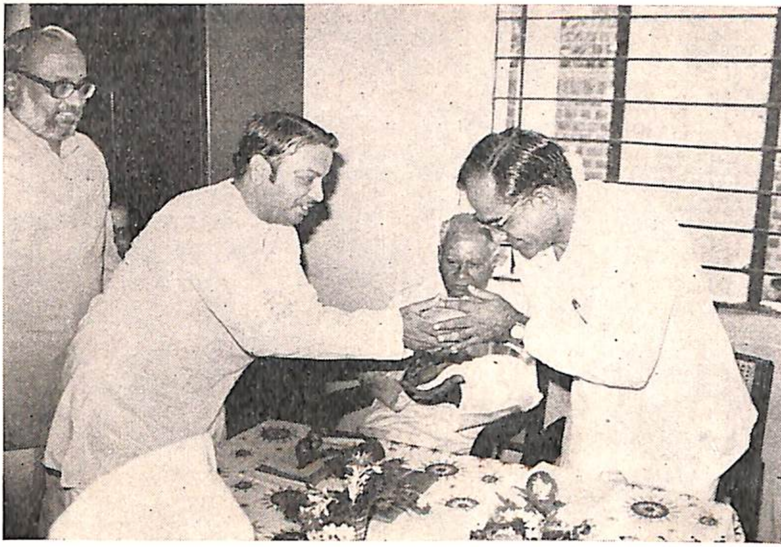
ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती

केवळ योगायोग म्हणूनच १९५० मध्ये जोर्वे (जि. अहमदनगर, महाराष्ट्र) येथे जोर्वे संस्कृतीची पहिली ताम्रपाषाणयुगीन वसाहत उजेडात आली व तेव्हापासून महाराष्ट्रभर जोमाने संशोधनाला सुरुवात झाली. कोकण किनारपट्टी व विदर्भाचा काही भाग सोडल्यास महाराष्ट्रात सर्वत्र ताम्रपाषाणयुगीन लोकांनी वस्ती केली होती. या संशोधनामुळे महाराष्ट्रात जवळ जवळ २०० च्या आसपास ताम्रपाषाणयुगीन वसाहती शोधून काढण्यात यश आले आहे. काही ठरावीक महत्त्वाच्या ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीच्या स्थलांची विस्तृत प्रमाणात नवीन पद्धतीने उत्खनने करण्यात आली. त्यामध्ये इनामगाव[५] (ता. शिरूर, जि पुणे) व काही प्रमाणात दायमाबाद[६] (ता. श्रीरामपूर, जिल्हा अहमदनगर) येथील उत्खननांनी त्या काळातील लोकांच्या जीवनाच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व इतर अनेक पैलूंवर चांगलाच प्रकाश टाकला गेला आहे. व केवळ त्यामुळेच सिंधू संस्कृतीपासून ते थेट लोहयुगापर्यंतचा संपूर्ण इतिहास लिहिण्यास संशोधकांना चांगलीच मदत झाली आहे.

एकंदरीत ताम्रपाषाणयुगीन वसाहतींची व्याप्ती पाहता सर्वात अधिक म्हणजे २०० पैकी १०० च्या वर वसाहती एकट्या तापीच्या खोऱ्यात विखुरल्या आहेत, त्या-खालोखाल गोदावरीच्या खोऱ्यात व सर्वांत कमी भीमेच्या खोऱ्यात झाल्या. अशा प्रकारे वितरणात फरक होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे प्रत्येक खोऱ्यात शेतीसाठी उपयुक्त सुपीक जमिनीचे कमी जास्त प्रमाण व पाणी पुरवठा. प्रत्येक खोऱ्यात म्हणजे गोदावरीत दायमाबाद, भीमेत इनामगाव तर तापीत प्रकाशे ही तात्कालीन मोगली शहरे होती. ही शहरे आजूबाजूच्या खेड्यातील आर्थिक व सामाजिक वगैरे बाबीवरती नियंत्रण ठेवणारी होती. उदा. चांदोली येथील लोकांना इनामगाव येथून होणाऱ्या मातीच्या भांड्यांच्या पुरवठ्यावरती सर्वस्वी अवलंबून राहावे लागत होते.[७]

तापीच्या खोऱ्यात आद्य शेतकऱ्यांच्या घनदाट वसाहती होण्याची तीन प्रमुख कारणे आहेत.

(१) तापीच्या खोऱ्यात काळी व मळीची सुपीक जमीन विपुल आहे. ही जमीन

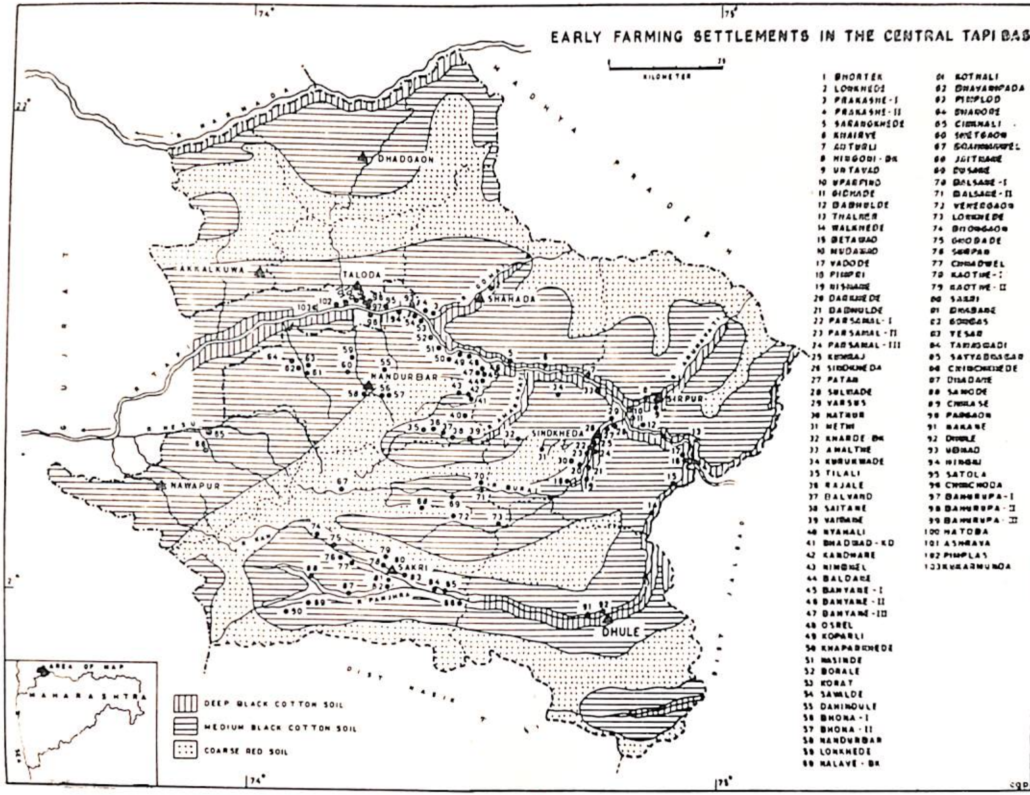
' संशोधक ' कॉंग्रेसशताब्दी अंक (१९८५) प्रकाशन

मंडळाच्या कार्यकारिणीचे सदस्य व राजवाडे बँकेचे चेअरमन श्री. कां. भि. चौधरी अंकाचे उद्‌घाटक श्री. रोहिदास दाजी पाटील, राज्यमंत्री, महाराष्ट्र यांचे स्वागत करताना. पाठीमागे मंडळाचे चिटणीस श्री. अतुल जोशी, अध्यक्षस्थानी ' आपला महाराष्ट्र 'चे संपादक भाई मदाने.

' संशोधक ' मार्च–जून १९८६ प्रकाशन

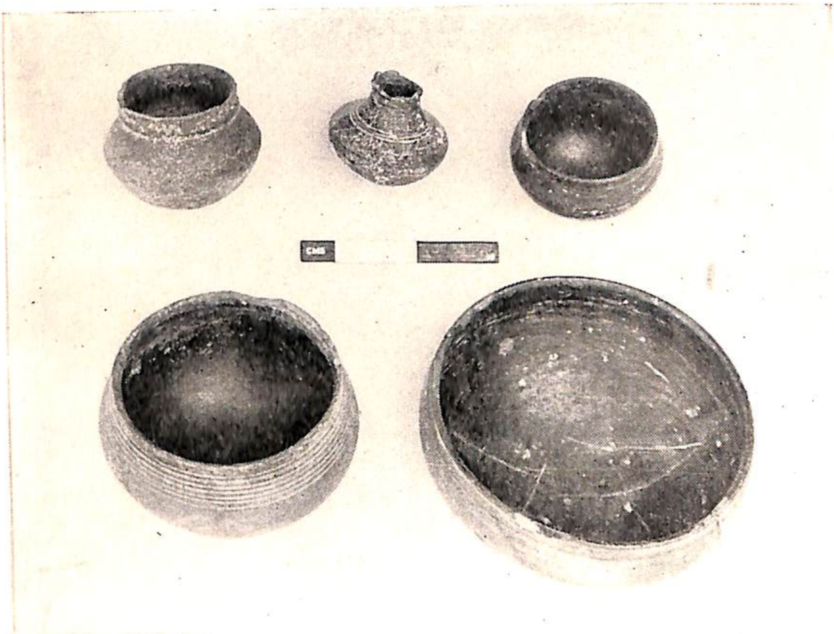
मंडळाचे कार्याध्यक्ष श्री. बाळासाहेब मुंदडे अंकाचे उद्‌घाटक श्री. अरविंद इनामदार, डी. आय. जी. यांचे स्वागत करताना

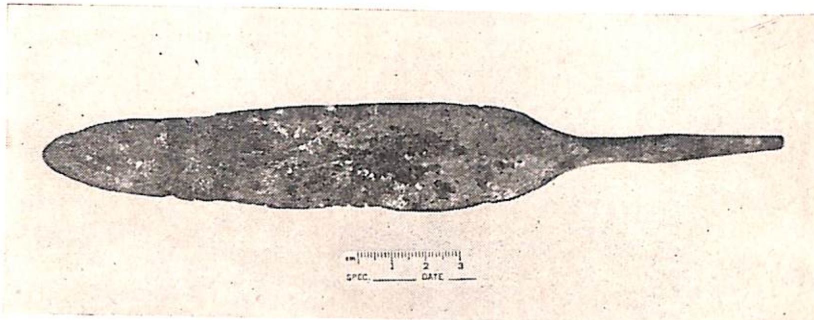
मध्यतापी खोऱ्यातील आद्य शेतकऱ्यांची वसाहत रचना

चिंचखेडे येथील मातीची भांडी (जोर्वे संस्कृती)

चिंचखेडे येथील मातीची भांडी (जोर्वे संस्कृती)

चिंचखेडे येथील तांब्याचा भाला (जोर्वे संस्कृती)

चिंचखेडे येथील मातीची भांडी (जोर्वे संस्कृती)

भुसभुशीत व जास्त मशागत न करता सुद्धा भरपूर पीक देणारी अशी आहे. दंव किंवा पाणी शोषून घेऊन, जास्त काळ साठवून ठेवण्याच्या गुणधर्मामुळे, भरपूर व सतत पाऊस पडला नाहीं तरी पिकांना फारसा धोका पोहचत नाही.

(२) तापी व तिच्या बऱ्याचशा उपनद्या ह्या बारमास वाहणाऱ्या असल्यामुळे पाण्याचा अजिबात तुडवडा पडत नाही.

(३) तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे तापीच्या खोऱ्याची महत्त्वपूर्ण अशी भौगोलिक रचना. पश्चिमेच्या किंवा उत्तरेच्या लोकांना दक्षिणेकडे किंवा दक्षिणेच्या लोकांना उत्तरेकडे प्रयाण करायचे असेल तर त्यांना तापीच्या खोऱ्यातून जाण्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणूनच गुजरातमधील उत्तर सिंधू संस्कृतीच्या लोकांच्या व माळव्यातील माळवा संस्कृतीच्या लोकांच्या माळव्यात जाण्यापूर्वी तापीत फार मोठ्या प्रमाणात वसाहती झाल्या.

तापीत चार ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती होऊन गेल्या.

(१) सावळदा संस्कृती (इ. स. पूर्व २००० ते १८००)

(२) उत्तर सिंधू संस्कृती (इ. स. पूर्व १८०० ते १६००)

(३) माळवा संस्कृती (इ. स. पूर्व १६०० ते १४००)

(४) जोर्वे संस्कृती (इ. स. पूर्व १४०० ते १०००)

प्रत्येक संस्कृतीच्या मातीच्या भांड्यांची जडणघडण, त्यावरील नक्षीकाम, आकार भाजण्याची पद्धत वेगळी होती. आणि केवळ या भांड्यांच्या वेगळेपणामुळेच एकव संस्कृती दुसऱ्या संस्कृतीपासून वेगळी (किंवा निराळी) ओळखता येते.

महाराष्ट्रातील सर्वांत आद्य शेतकरी हे तापीमध्येच उदयास आले. या संस्कृतीची पहिली ओळख डॉ. साळी, या भारतीय पुरातन सर्वेक्षण विभागाच्या पुरातत्त्वज्ञाने करून दिली.[८] या संस्कृतीचा प्रथम शोध तापीमधील नंदुरबारपासून २० कि. मी. अंतरावर असलेल्या सावळदा या गावी लागला व म्हणूनच गावाच्या नावावरून या संस्कृतीला " सावळदा संस्कृती " असे संबोधण्यात येऊ लागले. सावळदा ठिकाण तापी नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावरती असून त्याने जवळ जवळ दीड हेक्टर एवढी जागा व्यापली आहे. आतापर्यंत आढळून आलेल्या या संस्कृतीच्या एक दोन वसाहती सोडल्यास सर्व वसाहती तापीतच आहेत. त्यामुळे या संस्कृतीचा उदय तापीत झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. धुळ्याला लागून असलेल्या मध्य प्रदेशात अद्यापि या संस्कृतीची एकही वसाहत सापडलेली नाही. तापीत या संस्कृतीच्या आतापर्यंत २७ वसाहती उजेडात आल्या आहेत.

त्यानंतर हळूहळू उत्तर सिंधू संस्कृतीच्या लोकांचे तापीत स्थलांतर होण्यास सुरुवात झाली. नर्मदा नदीत असणाऱ्या खोल व भीतिदायक अशा दऱ्यांमुळे त्यांना तापीपेक्षाही सुपीक भागात स्थलांतर करण्यात यश आले नाही व त्यामुळेच त्यांना खाली दक्षिणेकडे

तापीत उतरणे भाग पडले. त्यांच्या स्थलांतराचा मार्ग आता जवळजवळ निश्चित करण्यात यश आले आहे. हे लोक प्रा. ढवळीकर यांनी विधान केल्याप्रमाणे गुजरातमधील भगतराव या गावाहून थेट तापीच्या किनाऱ्याने न येता सोनगडमधून नवापूरमध्ये उतरले.[९] अशा प्रकारे प्रथम या लोकांनी तापीच्या उपनद्यांच्या खोऱ्यात वसाहती केल्या. नवापूरमध्ये असलेल्या नेसू नदीत वस्ती केल्यानंतर ते हळूहळू कान नदीत उतरले व तेथून संपूर्ण धुळे जिल्ह्यात पसरले. आतापर्यंत त्यांच्या २३ वसाहती तापीमध्ये शोधण्यात आल्या आहेत.[१०]

माळवा संस्कृती ही माळव्यातच विकसित झाली. त्यांची फार मोठ्या प्रमाणात भरभराट झाली. त्यांच्या मोठमोठाल्या वसाहती उदयास आल्या. नावडातोळी (जिल्हा निमाड, मध्यप्रदेश) येथे उत्खननातून मिळालेल्या पुराव्यामुळे या वसाहतींची भरभराट उजेडात आली.[११] जेव्हा लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली व शेतीयुक्त सुपीक जमीन कमी पडू लागली त्या वेळी त्यांना चांगल्या सुपीक जमिनीच्या शोधाप्रीत्यर्थ दुसरीकडे प्रयत्न करण्याची आवश्यकता भासली. उत्तरेकडच्या विंध्य पर्वताच्या रांगांनी त्याच्या उत्तरेकडच्या प्रयाणाला खीळ बसली तर नर्मदेमधील खोल अशा दऱ्यांमुळे त्यांचे पश्चिमेकडील प्रयाण रोखले गेले. त्यामुळे खाली दक्षिणेकडे तापीमध्ये स्थलांतर करण्याचा एकच मार्ग त्यांना उरला होता. हे लोक बऱ्हाणपूरमार्गे सरळ खाली बहाल (जिल्हा जळगाव) येथे आले असणार. आजसुद्धा दळणवळणासाठी हाच मार्ग सुलभ पडतो. बहालमध्ये मोठ्या प्रमाणात वस्ती केल्यावर मग ते हळूहळू तापीत पसरले व नंतर प्रकाशे (ता. शहादा) पर्यंत येऊन धडकले असण्याची दाट शक्यता वाटते.

गोदावरीच्या खोऱ्यात असलेली बेताचीच सुपीक जमीन ऐन भरभराटीस आलेल्या जोर्वे संस्कृतीच्या लोकांना अपुरी पडू लागली. म्हणूनच काही लोकांना भीमेच्या खोऱ्यात तर काहींनी तापीच्या खोऱ्यात स्थलांतर करण्यास सुरुवात केली. तापीच्या खोऱ्यात पदार्पण करण्यासाठी दुर्गम अशा सह्याद्रीत बोरगाव घाटातून सुलभ मार्ग आहे. हा घाट जोर्वे लोक चढून आले व लगेच पिंपळदर (ता. सटाणा, जि. नासिक) या ठिकाणी त्यांनी वस्ती केली. तेथून सरकत सरकत ते पांजरा नदीच्या खोऱ्यात आले व तेथे मोठ्या प्रमाणात त्यांनी वसाहती केल्या. मुबलक प्रमाणात सुपीक जमीन व भरपूर पाणीपुरवठा त्यामुळे त्यांची परिस्थिती चांगलीच सुधारली. त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणजे चिंचखेडे (ता. साक्री) येथे मोठ्या प्रमाणात झालेली समृद्ध वस्ती. या जमिनीचे मालक उसाच्या लागवडीसाठी ही जागा नांगरत असताना डझनभर जोर्वे संस्कृतीची भांडी (चित्र १) व एक तांब्याचा फाळही मिळाला (चित्र २) तसेच अजूनही जमिनीवरती खापराचे खच पडलेले दिसतात.

वसाहत रचना (Settlement Pattern)

वसाहत रचना ही भूगोलातील संकल्पना पुरातत्त्वशास्त्रात उपयोगात आणण्याचे श्रेय प्रख्यात अमेरिकन पुरातत्त्वज्ञ प्रा. गॉर्डन विली यांना जाते. त्यांनी १९५३ मध्ये पेरूमधील विरू नदीच्या खोऱ्यातील प्राचीन संस्कृतीचा या पद्धतीने अभ्यास केला,[१२] व या प्रकारच्या वसाहत रचनेचा अभ्यास किती महत्त्वपूर्ण आहे हे सर्वप्रथम दाखवून दिले. तेव्हापासून बऱ्याचशा पुरातत्त्वज्ञांचे लक्ष वसाहत रचनेच्या अभ्यासाकडे वळले आहे. अगदी साध्या शब्दांत वसाहत रचना याचा अर्थ सांगायचा झाला तर एखाद्या स्थळी प्राचीन काळी मानवी वसाहत का झाली किंवा एखादा प्रदेश विशिष्ट संस्कृतीच्या लोकांनी वस्तीसाठी का निवडला हे पाहणे.

प्राचीन मानवाने एखाद्या स्थळाची निवड करताना प्रामुख्याने खालील गोष्टींचा विचार केला.

(१) पाण्याचा पुरवठा
(२) शेतीसाठी उपलब्ध होऊ शकणारी जमीन
(३) आसपासच्या परिसरातील भू-रचना
(४) गुरांसाठी कुरण
(५) इमारती लाकडाचा पुरवठा व जंगल संपत्ती
(६) हत्यारे व भांडी बनविण्यासाठी लागणारा कच्चा माल वगैरे.

मध्य तापीच्या खोऱ्यात आतापर्यंत एकंदर १०३ ताम्रपाषाणयुगीन वसाहती शोधून काढण्यात यश आलेले आहे. (नकाशा १) त्याची एकंदर व्याप्ती पाहिल्यानंतर एका विशेष गोष्टीचा उल्लेख करणे फार जरुरीचे वाटते. तापी नदीच्या आसपासचा प्रदेश अतिशय सुपीक असा असला तरी तिच्या किनाऱ्यावरती फारच तुरळक प्रमाणात वसाहती आढळून येतात. एकंदर १०३ ज्ञात वसाहतींपैकी फक्त २५ च्या आसपास वसाहती तापीवरती वसलेल्या आहेत व बाकीच्या बहुतेक वसाहती तिच्या उपनद्यांमध्ये आहेत. ही गोष्ट केवळ प्राचीन वसाहतीबाबत खरी नाही तर सध्याची परिस्थितीसुद्धा याहून वेगळी अशी नाही. सध्याची सर्व तालुक्यांची ठिकाणे, जिल्ह्याचे ठिकाण व मोठमोठाली गावे ही तापीवरती वसलेली नसून तिच्या उपनद्यांच्या खोऱ्यात आहेत. तापीवरती तुरळक प्रमाणात वस्ती होण्याची खालील प्रमुख कारणे आहेत.

(१) तापी नदी ही महाराष्ट्रातील सर्वांत मोठी नदी असून तिला अनेक उपनद्या येऊन मिळतात. त्यामुळे पावसाळ्यात या नदीला मोठमोठाले पूर येतात व त्यात गावेच्या गावे वाहून जातात. हा पुराचा धोका टाळण्यासाठी शक्यतो तिच्यापासून दूर अशा ठिकाणी वसाहती केल्या जातात.

(२) वर्षानुवर्षे येणाऱ्या पुरामुळे नदीच्या अतिशय भुसभुशीत असलेल्या

किनाऱ्याची फार मोठ्या प्रमाणात झीज होते व आजूबाजूंची चांगली सुपीक माती पाण्याबरोबर धुपून जाते. त्यामुळे फार मोठ्या प्रमाणात शेती करणे व कोणत्याही प्रकारच्या कृत्रिम साधनांनी शेतीला पाणीपुरवठा करणे जवळ जवळ अशक्यप्राय होऊन बसते.

(३) तापी नदी भूपृष्ठापासून जवळ जवळ १५ ते २० मीटर खोल वाहते, त्यामुळे किनाऱ्यावर वसलेल्या लोकांना नेहमीसाठी लागणाऱ्या पाण्याची ने-आण करणे फार जिकिरीचे होऊन बसते. या सर्व गोष्टींच्या विचाराअंती तापीवर तुरळक प्रमाणात वसाहती का झाल्या याचे आपोआप उत्तर मिळते.

याउलट गोष्ट तिच्या उपनद्यांच्या बाबतीत पाहायला मिळते.

(१) बहुतेक उपनद्या ह्या पश्चिम घाटात उगम पावतात व त्यामुळे त्यांना बारमाही पाणी असते.

(२) ह्या नद्या अरुंद पण खोल अशा घळीतून वाहतात व क्वचितच पुराचे पाणी किनाऱ्याबाहेर येते. त्यामुळे किनाऱ्यावर वसलेल्या वसाहतींना अजिबात धोका पोहचत नाही व आजूबाजूच्या सुपीक मातीची धूप होण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही.

(३) उपनद्या ह्या अरुंद असल्याकारणाने त्यावर लहान बंधारे बांधणे फारच सुलभ जाते. अशाप्रकारे कृत्रिम रीत्या शेतीला पाणीपुरवठा करणे सुलभ होते.

तापी खोऱ्यातील वसाहती तीन अशा वेगळ्या भौगोलिक रचनेत वसलेल्या आहेत.

(१) तापी नदीवरील वसाहती

(२) तापीच्या उपनद्यांमधील वसाहती.

(३) डोंगराच्या पायथ्याजवळील व नदीकिनाऱ्यापासून दूर वसलेल्या वसाहती.

(१) तापी नदीवरील वसाहती—

तापी नदीवरती तुरळक प्रमाणात वसाहती झाल्या हे मान्य आहे परंतु ज्या काही वसाहती झाल्या त्या अशा ठिकाणी झाल्या की जेथे सहजासहजी पुराचे पाणी पोहचणार नाही. अशी सुरक्षित ठिकाणे तापीच्या किनाऱ्यावरती फारच थोडी असल्याकारणाने तुरळक वसाहती झाल्या. सुरक्षित ठिकाणे, मुबलक सुपीक जमीन व भरपूर पाणी-पुरवठा यामुळे येथे झालेल्या वसाहती आकाराने मोठ्या प्रमाणात वाढल्या तसेच त्या पुन्हा पुन्हा एकापेक्षा जास्त संस्कृतींनी व्यापल्या गेल्या. तापी खोऱ्यातील त्या काळचे ज्याला शहर म्हणता येईल (Regional Centre) असे ठिकाण प्रकाशे हे तापी नदीच्याच उजव्या किनाऱ्यावरती वसलेले आहे. ही वसाहत जवळ जवळ १० हेक्टर एवढ्या जमिनीवरती पसरली असून ती ताम्रपाषाण युगीन संस्कृतीपासून ते थेट आतापर्यंत व्यापली गेली आहे. ही वसाहत तापी व गोमाई यांच्या संगमावरतीच वसलेली आहे. त्याचप्रमाणे इतर अनेक ताम्रपाषाण युगीन मोठाली गावे तापीवरतीच

वसलेली आहेत.

तापी नदीवरती राहणाऱ्या लोकांनी शेती फार मोठ्या प्रमाणात केली. याची प्रचीती पुढील वस्तुस्थितीवरून मिळते; लागवडीच्या किंवा सुगीच्या वेळी घरापासून दूर १ ते २ कि. मी. अंतरावर असणाऱ्या शेतीवरती वस्त्या करून राहतात त्यांना वाड्या म्हणतात. अशा वाड्या ताम्रपाषाणयुगीन काळात सुद्धा होत्या. किंबहुना ही रूढी तेव्हापासून आजपर्यंत कायम आहे. प्रत्येक मोठ्या ताम्रपाषाणयुगीन वसाहतीच्या १ ते ३ कि. मी. अंतरामध्ये अगदी लहान वसाहती आढळून येतात. अशा वस्त्या शक्यतो मुबलक प्रमाणात सुपीक जमीन आहे अशाच ठिकाणी झाल्या. ह्या वसाहती इतक्या लहान आहेत की साधारणतः जेमतेम १० ते १५ लोकांनी तेथे अल्पकाळ वस्ती केली असेल असे वस्तीच्या एकंदरीत विस्तारावरून व थरांच्या जाडीवरून वाटते. अमेरिकन पुरातत्त्वज्ञ होल व फ्लॅनरी[१३] यांनी सुद्धा इराणमधील आद्य शेतकऱ्यांच्या अशा लहान वस्त्यांना वाड्याच म्हटले आहे.

(२) उपनद्यांवरील वसाहती

सर्वांत जास्त म्हणजे जवळ जवळ ६० च्या आसपास वसाहती या उपनद्यांमध्ये वसलेल्या आहेत. जवळ जवळ या सर्व वसाहती म्हणजे मध्यम आकाराची गावे होती. त्यांची व्याप्ती साधारणपणे १ ते २ हेक्टर एवढी असे. ह्या वसाहती नदीच्या अगदी जवळ वसलेल्या आढळतात. या भागात तापीप्रमाणे अतिशय सुपीक अशी गाळाची जमीन मर्यादित आहे, तसेच गर्द काळ्या रंगाची जमिनीची कमतरता असल्याकारणाने येथील वसाहतींची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढू शकली नाही व म्हणूनच मध्यम आकाराची गावे येथे आढळून येतात.

एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करणे येथे रास्त ठरेल. निम्म्याहून जास्त वसाहती ह्या नदीच्या कुंडलाकार वळणात वसलेल्या आढळून येतात. त्याला अनेक कारणे आहेत.

(१) नदीच्या कुंडलाकार वळणात जागा भरपूर असल्याकारणाने पुराचे पाणी संपूर्ण वळणात पसरते व त्यामुळे नदीच्या किनाऱ्याबाहेर शक्यतो पसरत नाही. म्हणूनच किनाऱ्यावरती वसलेल्या गावाला सहसा धोका पोहोचत नाही. अशा प्रकारे एका बाजूने तरी वस्तीचे संरक्षण होते.

(२) जेथे नदी वळण घेते त्या ठिकाणी वळणात मोठमोठाले डोह तयार होतात. त्यामुळे डोहात साठलेले पाणी, नदी जरी उन्हाळ्यात आटली तरी वर्षभर पुरते.

(३) मोठमोठाले डोहात मासे व अन्य जलचर प्राणी मोठ्या प्रमाणात वस्ती करतात. त्यामुळे मुबलक प्रमाणात जलचर प्राण्यापासून मिळणाऱ्या अन्नाचा पुरवठा होतो. तसेच नदी आटल्यावर जंगली प्राणी व इतर पाळीव प्राण्यांसाठी असे डोहच

प्रमुख पाणवठा म्हणून उपयोगात येतात. या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच आद्य शेतकऱ्यांनी शक्यतो नदीच्या वळणात राहणे पसंत केले असावे.

(३) डोंगराच्या पायथ्याजवळील वसाहती

जवळ जवळ २० च्या आसपास वसाहती ह्या अशा ठिकाणी वसलेल्या आहेत की जेथे वर्षभर पुरेल असा पाण्याचा पुरवठा नाही की शेतीयुक्त अशीच सुपीक जमीन नाही. अशा वस्त्या शक्यतो टेकड्यांच्या पायथ्याला वसलेल्या असून आजूबाजूंच्या टेकड्या व खडकाळ जमीन शेतीसाठी उपयुक्त नसली तरी भरपूर प्रमाणात चारा मात्र उपलब्ध करून देतात. ह्या ठिकाणी वसलेल्या वसाहती ह्या आकाराने अगदी लहान म्हणजे १/२ हेक्टरपेक्षा कमी जागा व्यापणाऱ्या असून शक्यतो लहान नाल्याजवळ वसलेल्या आढळतात. त्यांच्या एकंदर अवशेषांवरून तेथे अल्पकाल वस्ती झाली हे सिद्ध होते.

वस्तीच्या लहान आकारावरून, तेथे अल्पकाल झालेल्या वास्तव्यावरून तसेच सभोवतालच्या नैसर्गिक परिस्थितीवरून असे वाटते की, येथील लोक हे पूर्णतः शेतीवर अवलंबून नसून मेंढपाळीवर अधिक प्रमाणात अवलंबून असावेत. शेळ्यामेंढ्यांना तसेच गुरांना चरण्यासाठी आवश्यक तो चारा येथे मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहे. आजूबाजूला जंगल असल्याकारणाने फळफळावळींची कमतरता भासली नसेल. एक ठिकाणचा चारा संपल्यावर त्यांनी दुसऱ्या ठिकाणी जेथे मुबलक प्रमाणात चारा उपलब्ध आहे अशा ठिकाणी प्रयाण केले असावे. म्हणूनच अशा वस्त्या लहान आकाराच्या असून तेथे अल्पकाळ वास्तव्य झालेले आढळते. अशा प्रकारच्या वस्त्या ह्या जास्त करून जोर्वे संस्कृतीच्या वेळच्या आढळतात.

मी या संदर्भात सध्याच्या धनगर जमातीचा अभ्यास केला, व असे आढळून आले की, ही धनगर जमात उन्हाळ्यात व हिवाळ्यात मेंढ्यांचे मोठमोठाले कळप घेऊन गावाबाहेर पडतात व चाऱ्याच्या शोधात ५० एक मैलापर्यंत दूर फिरतात, व जेथे मुबलक प्रमाणात चारा उपलब्ध असेल अशा ठिकाणी दोन ते तीन महिने वातव्य करतात. त्यांच्याबरोबर चार-पाच पुरुष मंडळी व एक-दोन स्त्रिया स्वयंपाक करण्यासाठी असतात. एका लहानशा नाल्याजवळ दोन-तीन गोल आकाराच्या झोपड्या उभारून हे लोक राहतात. चारा संपल्यानंतर ते दुसऱ्या ठिकाणी जेथे चारा असेल तेथे स्थलांतर करतात, व नंतर पावसाळ्यात आपल्या गावी परत येतात. कदाचित अशा प्रकारच्या वसाहती ताम्रपाषाणयुगात झाल्या असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

आता असा प्रश्न निर्माण होतो की, एवढी सुपीक जमीन उपलब्ध असताना जोर्वे संस्कृतीच्या लोकांनी हा खडतर मार्ग का स्वीकारला. आतापर्यंत मिळालेल्या सर्व

ताम्रपाषाणयुगीन वसाहती नकाशावर दर्शविल्यानंतर एकंदरीत वितरण रचनेवरून असे दिसते की जो भाग माळव्या संस्कृतीनी व्यापला होता तेथे जोर्वे संस्कृतीची क्वचितच वसाहत मिळते. माळवा संस्कृतीच्या लोकांनी तापीतील चांगल्या सुपीक भागात वसाहत केली. ज्या वेळी जोर्वे लोक तापीत आले त्या वेळी पांजरेच्या खोऱ्यात थोडासा भाग सोडल्यास त्यांना सुपीक अशी जमीन शिल्लक नव्हती, व त्यामुळेच त्यांना जी काही जमीन शिल्लक होती तेथे वसाहती करणे भाग पडले. तेथे शेती करणे फारच त्रासदायक असल्यामुळे त्यांनी मेंढपाळाचा धंदा सुरू केला व त्यामुळेच त्यांच्या वसाहतींना काहीसे भटके स्वरूप प्राप्त झाले. तापीमधील जोर्वे व माळवा संस्कृती समकालीन होत्या हे यावरून सिद्ध होते.

जोर्वे व माळवा संस्कृती ह्या समकालीन होत्या यासाठी आणखी एक महत्त्वाचा पुरावा उपलब्ध आहे. जोर्वे संस्कृतीच्या खापराच्या भांड्यावर माळवा संस्कृतीचा जबर-दस्त पगडा पडलेला दिसतो. विशेषतः जोर्वे संस्कृतीच्या मातीच्या भांड्याची जडण घडण त्यावरील नक्षीकाम व काही आकार हे माळव्या संस्कृतीच्या भांड्याशी बरेचसे मिळते-जुळते आहेत.[१४]

References

(1) *Indian Archaeology : A Review* 1957–58 to 1968–69.

(2) *Gazetteer of Bombay Presidency (Khandesh)* 1880, Vol. 12, Government of India.

(3) Thapar, B. K. 1964. " Prakashe 1955 : A Chalcolithic site in the Tapi Valley " *Ancient India Nos* 20–21 : 1–167.

(4) *India Archaeology A Review* 1959–60, pp. 34–37.

(5) Dhavalikar, M. K. 1975. " Settlement Archaeology of Inamgaon. " *Puratattva* No 8 : 44–54.

(6) *India Archaeology A Review* 1974–75 To 1978–79.

(7) Dhavalikar, M.K. 1978. Jorwe pottery : A statistical study BDCRI : Vol and A. R. Marathe XXVIII, Nos 1–4 : 17–22

(8) Sali, S. A. 1964. " A new ceramic of the Chalcolithic from Dhule District. Maharashtra " in *Journal of the Asiatic Society of Bombay* Vol – 38 : 207–210.

(9) Dhavalikar M. K. 1979. " Early farming Cultures of the Deccan " in *Essays in Indian Protohistory* D.P. Agrawal

and D. K. Chakrabarty (eds)
Delhi, pp. 247–65.

(10) Shinde Vasant, 1985. "Kaothe : A Late Harappan Settlement in the Central Tapi Basin" DDCRI Vol 44 : 173–177.

(11) Sankalia H. D., Deo S. B. and Ansari, Z. D. 1971 *Chalcolithic Navdatoli* (Poona).

(12) Willey G. R. 1953. *Prehistoric Settlement Patterns in the Vira Valley Peru*, Bureau of American Ethnogogy No.155.

(13) Hole, Frank and Flannery, Kent. V., "The prehistory of southwestern Iran–A preliminery survey" in *Proceeding of the Prehistoric Society* for 1967. (New series) Vol. XXXIII. pp. 147–206

(14) Shinde Vasant 1984. *Early Settlements in the Central Tapi Basin*. Unpublished Ph. D. Thesis, University of Poona.

ॐ

Agrarian Conditions in Maharashtra, 1740-1790

[A study of Prants of Poona-Junnar, Satara, Wai, Mawal and Konkan territories of the Maratha Country].

Dr. T. T. Mahajan

The attempt to study the agrarian conditions of Maharashtra in the 18th Century at the regional level seems to be neglected by the scholars of Maratha history. Fortunately, available contemporary records enable us to study the agrarian conditions of the region comprising prants like Poona-Junnar, Satara, Wai, Mawal and Konkan territories during the period 1740–1790. The object of this paper is to describe the general conditions of the peasantry in the Maratha Country with the help of the analysis of the basic notable factors such as the state revenue demand, the crop-rates, rate of rent or demand of feudatories, usury capital of money–lender, average returns from cultivation, productivity of land, cost of production, prices of agricultural commodities etc.

Class Composition of Agricultural Population in Medieval Maharashtra.

Unfortunately, we have no data about the agricultural population of the Maratha country in the 18th century and hence the percentage of agricultural population cannot be stated accurately. The agricultural population of medieval Maharashtra can be roughly divided into the following categories :

(1) Mirasdars or landholders (Thalkaries) or peasant proprietor or landowners.

(2) Mokasi people, i. e. holders of a rent–free lands from Government.

(3) Uparis – who cultivated the lands of others on rent and can be called as land tenures.[1]

(4) Non–cultivating landlords or feudatories.

(5) Moneyl-enders.
(6) Landless labourers, etc.

Types of Tenants :

The peasants overburdened with debt[2] mortgaged their lands and cultivated the lands of others on fixed rent. Sometimes, the cultivators who could not pay revenue or earn their subsistence had to borrow loan and mortgage the lands in lieu of exhorbitant rate of interest[3]. Thus the peasants with no lands or who mortgaged their lands for debt could work either as an agricultural labourer or cultivated lands of others on rent. They worked on the lands of Jagirdars or Mirasdars by paying fixed produce rent or fixed cash.[4] In Batai system, the peasants cultivated the lands of Government on fixed rent either in cash or in kind. The government, out of the total produce deducted some portion of grains for seeds and also for other necessary charges and left 1/2 or sometimes only 1/3 of the crop produce to the peasants.[5]

Another class of tenants who were known as uparis held government land under the management of Mamlatdars.[6] and rent collected from them was very high. For example, the rent charged on the tenants who cultivated lands in pargana Deher Gorath and Korkada in prant Kalyan was fifty rupees for certain bighas of land. But the rent was so high that the tenants left that pargana and went into talukas of Trimbak and Ratangad where they could obtain as many bighas of land as they cultivated in previous pargana for twenty-five rupees.

In such cases, it is found that the rent charged was two times higher than the usual rates. In other areas, usually the rent was as high as one and half or two times the land revenue demand. Other tenants who cultivated that land of others on rent were known as Kunbis. The rent taken from the Kunbis was mostly in form of share cropping. For example, a kunbi rented a field from Vithal Bhat, Tamhankar in tarf Kharepatan in Prant Rajapur on the fifty percent of the produce[7] which was a high rate of rent and also indicates the exploitation of peasants by the land-owner.

Impact of the money-lender's hold on peasantry :

In Maharashtra of the 18th century the money-lending business was quite widespread. In cities, like Poona and others, the number of bankers was quite large. The records reveal that in all Prants of Maratha empire indebtedness of the people was quite considerable.[8] The transaction in the day-book account of Tulshibagwale and other bankers, shows that in most of cases, the lands were mortgaged against debt[9] and many of the debtors totally lost their lands to their creditors.[10] Thus, for example, a cultivator in Dhalewadi in tarf Karhepathar of Poona prant due to the heavy debt, sold his seven bighas of irrigated lands together with well and trees, at very low rate to the creditor.[11] The impact of the hold of money-lender on the producer was worthy to note. The moneylender usurped the surplus produce from the agriculture. The cultivator was forced to sale his produce to the banker at much below the market price. The money-lender gave advances to the peasants at the time of their revenue fell due on condition that they cultivated a particular crop (rice) and supplied it to the former at a fixed rate which was usually very low.

For example, a cultivator, Dhuloji Jagannath Siwane was thus forced by the creditor to agree to pay to the latter, one seer of rice more in addition to the market price of rice for a rupee.[12] Sometimes, the creditor used to advance the loan to the producer on condition that he should sell that produce to the creditor at the fixed rate as mentioned in loan bond or Karjakhat. But if the price rate of that commodity came down, the latter had to sell it to the former at the decreased rate, on the contrary, it was to be sold at fixed rate when its price increased.[13] These evidences are enough to show that how the bankers exercised influence over the prices of agricultural commodities. In addition to this, the money-lenders charged exhorbitant rate of interest varying from 18 to 48 percent.[14] In fact, through the system of advancement of loan to peasants, the creditor exercised his control over peasantry in form of mortgage of land or extraction of a large surplus from producers. The money-lenders like Vaidyas to whom the Peshwa govt. granted inam villages, collected other cesses, in addition to revenue tax

such as Gadepatti (Cart tax) and Kharchpatti (Expense tax) from the peasants in their inam villages[15] In this context, it can be said that money-lenders' usury capital (in form of loan) provided to agriculture in Maharashtra, played the role a parasite and earned a huge profit by extracting a large share from agricultural produce.

Revenue demand of the State :

The lands in Maharashtra under the Peshwas can be classified as under :

(1) Jirayat[16] (dry) (2) Bagayit[17] (Wet). Again irrigated lands were of two types, 1 Patsthal[18] – lands irrigated by Canal water, 2 Motsthal[19] – lands irrigated by well water. The lands were classified on the fertility also and were styled as – 1 Awwal (Superior), 2 Dum – ordinary, 3 Sim – inferior.[20] Thus, the revenue assessment was made on the principle of the fertility of lands and kind of soil and mode of supply of water. We find no uniformity all over the Maratha empire in revenue system. In different prants of the empire there were different rates of assessment and distinguished methods of assessment and different land tenures.

Table I

Harvest	Crops	Area	Kind of soil	In Rupees/maunds/ Payalis per Bigha.
Kharif	Rice	Tarf Haveli Pal (Junnar prant)	—	10 Maunds
	Sugar-cane	,,	—	5/– Rupees.
	Jwari	Mauje Kathapur (Wai Prant)	Supperior	3¼ Maunds – 1 Payali
			Ordinary	2½ ,, - 2 Payali
			Inferior	1¾ ,, - 1 ,,
Rabi	Summer-Crops			
	Wheat	,,	,,	Rs. 1½
	Gram	,,	—	Rs. 1½
	Vegetables	,,	—	Rs. 2

Now, we may pass on the statistics of revenue rates on individual crops in prants of Wai and Junnar of the year 1740-41. The rate of revenue demand per bigha in these prants were as follows[21] :

An examination of the rate of revenue demand and amount collected per bigha in Prant of Junnar in terms of rupees shows that the revenue rates per bigha on the crops in Prant of Wai were of slightly higher than that in Junnar prant. The variation of rates indicates the quality of land on which the state demand was fixed. The lower rate of demand indicates the inferior land and higher demand superior land. It appears from the above table I, that the rates of Kharif crops per bigha were much higher than those of rabi crops. And this can be substantiated with the following table II of revenue rates of the tarf Nane Maval of the year 1747-48.[22]

Table II

Crops	Rates in payalis per rupee	Area
Rabi Crops		
Wheat	3 Payalis	Tarf Nane Maval
Gram	3 Payalis	,,
Kharif Crops		
Cereals	6 Payalis	Paun Maval
Nachana	6 Payalis	,,
Rice	6 Payalis	,,
Wari	6 Payalis	,,

The rates of Cash crops per bigha were as shown in the table III.

Table III

Crops	Area	Rate in Rupees / anna / per maund	Year
Sugar-cane	Tarf Haveli	5 Rupees[23]	1740-41
Sugar-cane	Chandwad pargana	10 Rupees[24]	1749-50
Sugar-cane	Neral Taluka	5 Rupees[25]	1772-73
Til	Nane Maval	Rs. 2-8 annas per maund[26]	1743 44
Til	"	Rs. 3-8 annas per maund[27]	1745-46
Jute	Neral	5 Rupees[28]	1772-73
Coconut trees & land	"	8 Annas for every tree.	1772-73
Pam trees land	"	4 Annas for -do-	1772-73

It will appear from the above table that different rates were applied for the same crop in different prants. Thus, the revenue rate on Sugar-cane in Chandwad Pargana was double than those of other prants. It was because the rates were fixed on the quality of soil or the type of land. In the following Table IV, I have set out the details of rate for different crops per bigha of prant Nane Maval of the years 1743-44[29] and 1745-46[39].

Table Iv

Crops	Area	Rete in Rupees & Annas per maund in the year 1743-44 Rs. Annas	1745-46 Rs. Annas	Percentage of increase in revenue demand in 1745-46
Rice	Maval	1 — 4	1 — 8	20%
Nagali	"	1 — 8	1 — 12	20%
Jwari	"	1 — 12	2 — 4	30%
Wheat	"	2 — 00	3 — 00	50%
Til	"	2 — 8	3 — 8	40%

It is clear from the above Table of cash rates of revenue demand that the rates of revenue demand of the crops like Nagli, Jwari, Wheat and Til etc. were increased about 25% to 50% in the year of 1745-46, than the rates of 1743-44. The increase in revenue rates was probably due to the increase in area of cultivation.

Burden of land Revenue :

The burden of land revenue as a portion of gross produce could be high as one-half in some of the cases. Or when the lands were assessed at the rate of ten rupees per bigha.[31] Sometimes, the peasants cultivating the government lands under batai system, were levied at the rate of two-third quantity of the total produce.[32] This rate of assessment was certainly higher when one takes into consideration of the average value of product per bigha of wet and dry lands. The average value per bigha can roughly be estimated as under : The land revenue rate of wet land was 10 rupees per bigha.[33]. The land producing rice was assessed at the rate of ten maunds of rice.[34] The land revenue share was generally 1/3 of grand produce.[35] The price of rice varied from 16 rupees to 20 rupees per khandi.[36] Hence market price of 1/3 revenue i. e. 10 maunds of rice can be roughly estimated between Rs. 8 to 10.

Thus, the average value product per bigha of rice land can roughly be stated at between Rs. 24/— to Rs. 30/—. And the average value product per bigha of the irrigated land would be Rs. 30/—. Likewise average value product of one bigha of the land producing Wheat and Jwari could be roughly estimated at 6 to 10 maunds respectively i. e. at Rs. 12/— to 15/— of their market prices.[37] Again it can be asserted that due to the less fertility of natural soil in Maharashtra, the average yield of grains like Rice, Jwari per bigha could not be more than 8 to 10 maunds and 6 maunds of Wheat. This also supports that the incidence of land revenue was heavy on the peasants and hardly met by them out of gross produce. That the land revenue was heavy which can be corroborated by the information relating to the complaints about the land revenue. The peasants in tarf Washi of Taluka Pen made complaint against the revenue demand as 10 maunds of rice per bigha which was

exhorbitant assessment. Later on the Land Revenue was reduced by the government to 8 maunds per bigha.[38]

Now we can form rough idea about the burden of revenue demand from the following comparative table of the region under review (i. e. Wai, Poona, Junnar Prants) showing the increase in revenue demand and agricultural prices during 1740–1790.

It is apparent from the table following that the Government demand of land revenue increased (300 + 600 + 30 ÷ 3=310) on an average about 310 per cent from 1740 – 1792, whereas the food prices raised on an average (300 + 30 + 25 = 355 ÷ 3 = 118) only by 118 per cent This indicates that the burden of land revenue was heavy on the peasants because as revenue rates increased the prices of agricultural commodities did not increase in proportionately.

Table V

Crop	Year	Area	Revenue Demand per bigha.	Prices Rs. Anna	Percentage of increase in revenue demand per bigha.	Area	Year & price per maund	Percentage of increase in prices
Rice	1740-41	Katha-pur Prant Wai	3[39] maunds	1-00[40]	10 maunds i. e. 300%	Tarf Haveli Pal	1740-41 Rs. Anna 1 - 4	25%[41]
Jwari	1743-44	Mawal	Rs. Anna 1-12	1-12	Rs. Anna 2- 4 i. e. 30%	Mawal	1745-46	30%
Wheat	1740-41	Katha pur	½ maund[42]	3-00 per maund	3 maunds[43] and 13 seers per bigha i.e. 500%	Karje Satara	1792- 10 Rs. per bigha	300 %

As a result, many times the ryots had to borrow loan from the banker in order to pay the revenue to Government. The over-burdened loans forced many of them to mortgage or sale their lands to the Creditors or prepare them to give their lands to moneylenders for cultivation.[44] As a result, sometimes, land had no value and no market as such. That is why as one of the records states, that once, three bighas of land in Mauje Gorhe Budruk of tarf Karjat Mawal was sold for Rs. 4½ i. e. at the rate of Rs. 1½ per bigha only.[45]

Productivity of Land

Let us now think about the condition of the average peasant or tenant who cultivated the land of others on fixed produce rent. After deducting 1/3rd of total produce as land revenue and seed, the remaining 2/3rd was shared by land owner and the cultivator. (each got 1/3rd of remained produce). Let us assume that a peasant's family was consisted of 8 members (assuming that 6, out of the 8 were adults). And the average consumption need of grain like Jwari per head was 1/2 seer per day and the Children consumed half the adult's share. Then the total requirement of Jwari per year was about 32 maunds. The peasant's share from the total produce of Jwari per bigha was 3 maunds. The area required therefore to produce the minimum amount of Jwari or rice needed for the subsistence of the peasant family would be 12 bighas. Thus, from the above calculation it can be said that the tenant working on 12 bighas of land or a peasant owing as little as 4 bighas of land alone could be able to subsist on the produce, provided that the crops did not fail.

Other cesses imposed on peasants

In addition to the revenue tax, other additional taxes were also collected from peasants in the parganas or villages in Jagirs. Chapekar[46] N. G. has given a list of 24 taxes or pattyas imposed on the subjects by the Maratha Government. The details about some of them have been given below :

Talepatti : Cess to be collected from peasants to meet the

expenses for constructing the lake. The names of such other taxes indicate the purpose for which they were levied upon the subjects. For example, the Karjpatti, Nalpatti, Babhulpatti, Lagnapatti, Bailpatti, etc. These cesses were imposed on peasants for the work the money collected (in form of such taxes) was used.

Dahakpatti : 1/10th Tax was imposed on per bigha.[47]

Babhulpatti & Bailpatti : These cesses were imposed on the rayats of prant including saranjam to meet the expenses of artillary. Babhulwood or bullocks used for artillery were purchased with the help of this money. It was collected at the rate of 8 percent or at the rate of 8 Annas per hundred of the revenue to be made from the villages.[48] Some other cesses were levied on different occasions. For example, tax was levied from Village people to meet the miscellaneous expenses incurred by the Peshwa in his Journey,[49] or to meet the expenses of his thread ceremony or marriage ceremony.[50]

Vanchari : A tax collected from shipowner as grazing fees.

Inspection Tax : A tax imposed on rayats to meet the expenditure on account of diet money to officers making revenue inspection[52] or making survey of lands.[53]

Inampatti and *Saranjampatti* were the taxes on Inam and Saranjam.

Kakarpatti - Probably a tax on land.

Sawaipatti & Didipatti : If the revenue was not paid by peasant, the cess at the rate of 4 Annas per Rupee or at the rate of 8 Annas per Rupee was charged on the revenue amount due from peasant.

Gadepatti & Kharchpatti : These were the taxes levied on the people in Inam villages by the bankers like Vaidyas.[56]

An examination of the various taxes collected from peasant under the individual heads shows that out of the total yield of a peasant holding small land or out of the share of a tenant he had to pay two maunds of grain as Dahakpatti (i. e. 1/10th percent per bigha) and other 4 maunds of grain for other taxes such as Babhulpatti, Bailpatti, Vancharai, Inspection Tax, Gadepatti,

Kharchpatti and for such other taxes, i. e. half maund for each tax approximately, (at the rate of 8 Annas per hundred). Thus, the producer had to pay 25% of his share to Government and others in form of additional taxes other than revenue tax and he had to remain contented only on 75% of his total requirement of the year. In other words it can be said that out of the total yield of a peasant, 33% (at the rate of 1/3rd of total produce) was taken by Government as revenue tax, out of remaining 67% of the produce, the land owner took away 34% and out of only 33% of the total produce (i. e. out of his share), the producer had to pay 8% of his share in form of other taxes. And he had to remain contented only on 25% of the gross produce. This share of the total produce was not sufficient for the tenant and his family even to live on a subsistence level can be proved from the following statement of the cost of production of rice per bigha.

The sta ement showing the cost of production of rice per bigha in prant of Nane Mawal during the year 1743-44 and usual income from it :

			Rs. Annas
Cost :	Average rent per bigha (3½ maunds.[57])		4 — 8
	Manure (cost for fertilising soil)		0 — 12
	Wages of 40 days' labour in 4 months for rearing and cutting rice[58] (at the rate of 6 rukas or half Anna per day)		1 — 4
		Rs.	6 — 8
Income :	10 maunds of rice per bigha	Rs.	12 — 8
	Less cost of cultivation	Rs.	6 — 8
		Rs.	6 — 00
	3½ maunds as revenue demand (at the rate of Re 1 — 4 annas per maund[59]		4 — 8
			1 — 8

Thus after the deduction of cost of cultivation and rice cutting, the average annual income from one bigha of land producing rice, was expected to be Re, 1 and 8 Annas only. That could purchase near about one and half maunds of rice only, which was less than a subsistence level to live on. It shows that the largest portion of income was taken by government and land-owner and only small fraction could be obtained by the tenant or cultivator.

A few observations may be made from the discussion and the statistical data given above, regarding the economic condition of the peasantry in Maratha Country,

(1) The bankers exercised the influence over peasantry and also over the agricultural prices. They exploited the peasants by extracting large share of produce from the producer.

(2) The land revenue demand of the Maratha State seems to be high and hardly met by the poor peasants.

The State demand appears to be heavy because as revenue rates increased the prices of foodgrains or agricultural commodities did not increase in proportionately. As a result the peasants borrowed loan from the creditors to pay revenue to the Government. The overburdened loans forced many of them to mortgage or sale their lands. The rent charged on tenants who cultivated the lands of others on fixed rent was sometimes, as high as the 50% of the total produce excluding the share of revenue demand.

(3) Therefore only a tenant working on 12 bighas of land or a peasant possessing 4 bighas of land could have sufficient produce to feed his family. Other tenants were unable to meet their subsistence needs through agricultural produce.

On the whole, the picture that reveals the economic condition of peasantry in the Maratha Country during the later half of the 18th Century seems to be precarious.

*Table showing the prices of Food-grains** (1763--67)

Seers per Rupee

Prants	Rice	Jwari	Bajari	Wheat	Year
Poona-Junnar.	18	16	20	10½	1763-64A
"	10	16	14	11½	1764-65
Wai	13¼	23	24	15¼	1764-65C
Poona-Junnar.	10	16	14	11	1765-66
Shevgaon	20	36	20	14	1766-67D

As regards the prices of food-grains, we find the variations in price rates of adjoining areas like Poona-Junnar and Wai prants. The variations indicate the possibility of wide range of price differences in the age of animal transport or when there was a lack of fast means of transport.

* The prices have been given in terms of quantity (seers) per Rupee and they have been calculated in terms of maund of 40 seers.

A Report on Past Famines in Bombay Presidency, A. T. Etheridge, Appendix D.

C Ibid. Appendix E.

D Marathyanchya Itihasachi Sadhane - by V. K. Rajwade, Khand 13 and 14, letter No. 123, pp 103-104.

संदर्भ टीपा

1 *Glimpses of Medieval Indian Ideas and Institutions*, by Dr. K. N. Chitnis, p. 204.

2 Selections from Satara Rajas' and Peshwas' Diaries, Vol. VI, Sanads 758, 765.

3 Ibid.

4 Selections from Satara Rajas' and Peshwas' Diaries, Vol. VI. S. 720 and 721, S 744.

5 Administrative System of the Marathas, By S. N. Sen, pp 185-186.

6 Ibid, p. 143.

7 Selections from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, Vol. VIII S. 1091.

8 Selections from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, Vol. VI, P. 227.
9 Ibid., p. 267, and p. 275
10 Peshwaichya Sawalit, by Chapekar, p. 121 (Chapter-6)
11 Selections from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, VII, S. 433, & also see the copies of the Dabhade Daftar made by F. Perlin (Rumal No. 25).
12 Peshwaichya Sawalit, Chapter 6, p. 128.
13 Ibid., Chapter 6, p. 127.
14 Selected letters from the Vaidya Daftar, Khand 5, (ed. by S, L. Vaidya) letter dated 20th May, 1752, letter No. 4.
15 Selected letters from the Vaidya Daftar Ed by S. L. Vaidya, Khand 5, letter dated 21st July 1753, letter No. 10.
16 Selections from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, III, S. 332
17 Ibid., III, S. 339.
18 Ibid., VI, S. 721.
19 Ibid., III, S. 339.
20 Selections from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, VII, S. 418.
21 Ibid., III, S. 325, and S. 326.
22 Selections from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, III S. 363.
23 Ibid., III, S. 325.
24 Ibid., III, S. 330.
25 Ibid., VII, S. 418.
26 Ibid., III, S. 356.
27 Ibid., III, S. 358.
28 Ibid., VII, S. 418.
29 Ibid., III, S. 356.
30 Ibid., III, S. 358.
31 Ibid., VI, S. 721.
32 Ibid., III, S. 334.
33 Ibid., VI, S. 721.
34 Ibid., III, S. 325.
35 Peshwe Kalin Maharashtra — by Bhave, p. 354.
36 Peshwa Diaries. VIII, S. 1083.
37 The prices of Wheat and Jwari were Rs. 2/— and Rs. $1\frac{1}{2}$ per maund respectively. See selections from Satara Rajas' and Peshwas' Diaries, III, S. 356.

38 Selections from Satara Rajas' and Peshwas' Diaries, VI, S 720.

39 An average revenue rate for superior, ordinary and inferior land has been calculated as 3 maunds per bigha, see Diaries III, S. 326.

40 The price of rice varied from Rs. 16 to Rs. 20/— per Khandi i. e. one Rupee per maund. Diaries VIII, S. 1082 & also the letters from Selected letters from the Vaidya Daftar. V letter No. 47 (dated 5th Jan. 1751), p. 40.

41 Selections from the Satara Rajas' & Peshwas' Diaries III, S. 325.

42 The revenue rate for wheat per bigha was Rs.1½ and the price of one maund wheat was Rs. 3/— hence the revenue demand for wheat would be near about half maund.

43 As the land producing rabi crops or garden land was assessed at the rate of 10 Rupees per bigha, the producer had to pay the revenue demand of 4 maunds and 2 seers in lieu of cash payment of ten Rupees, see Diaries VI, S. 721.

44 Selection from Satara Rajas' & Peshwas' Diaries, VI, S. 711

45 Ibid; S. 749

46 Peshwaichya Sawalit by Chapekar, pp 21-22.

47 Selections from Satara Raja's & Peshwas' Diaries, VI S. 798

48 Ibid, VI S. 800 and 802.

49 Ibid, VI S. 807

50 Ibid, VI S. 804

51 Ibid, VI S. 803

52 Ibid, VI S. 717

53 Ibid, III S. 332

54 Peshwaichya Sawalit, p. 23.

55 Ibid, p. 23.

56 Selected letters from the Vaidya Daftar, ed. by S. L. Vaidya, V, Letter No. 10, dated 25 July 1753, pp. 10-11.

57 The rent on land producing rice has been calculated as fifty percent of the total produce excluding the 1/3rd share of land revenue and price of rice has been considered as Rs. 25 per Khandi, See Diaries III, S. 356.

58 Diaries II, S. 279—Daily wages to a labourer was six rukas or half anna per day.

59 Diaries III, S. 356.

दुर्ग जिंजी

डॉ. वि. ना. हंडीयेकर, शास्त्रीनगर, भंडारा

" जिंजी " नाम लेते ही मराठों के लिए श्रद्धाभाव निर्माण होता है। १६९० से १६९८ तक मराठों के राजधानी का स्वरूप प्राप्त हुआ जब मराठों के स्वराज्य की रक्षा का उत्तरदायित्व इसे निभाना पडा। इतिहास के पन्ने पलटने पर इसके ६०० वर्ष के इतिहास में (१२०० ते १८००) इस पर १३ राज्यों का आधिपत्य रहा जिसमें इस अमेय दुर्ग की संघर्षमय भूमिका रही। जिसका प्रभाव दक्षिण भारत के भौगोलिक एवं राजनीतिक दृष्टिसे महत्त्वपूर्ण है।

जिंजी जिसे तामील भाषा मे सेन्जी कहते हैं, जो कि सेन्जी अमन नामके देवता के नाम से जाना जाता है। आज के तामीलनाडू में दक्षिण अर्काट जिले के ग्राम टिन्डीवर नाम के पश्चिम में ३२ कि. मी. पर यह दुर्ग अपने गत वैभव और जान की याद दिलाते हुए आज भी यह मुस्कानभरी नजर से देखा जा सकता है। तीन पहाडियों पर " आनंदगिरी ", " कृष्णगिरी " व " चंद्रगिरी " का निर्माण कोना वंशके प्रथम शासक आनंद कोना, द्वितीय शासक कृष्णा कोना एवं उनके वंशजों द्वारा त्रिकोणात्मक स्वरूप में किया गया। कोना वंश के पश्चात् यह दुर्ग, क्रमशः कुरुमबार, चोल, होयसल एवं विजयनगर साम्राज्य के आधिपत्य में रहा। विजयनगर साम्राज्य के समय नायक वंशीय अधिकारी यहां नियुक्त हुए। जिनका अधिकारक्षेत्र जिंजी तंजावर व मदुराई तक रहा। वेंकटापती नायक यह प्रथम विजयनगर का अधिकारी १४३४ में नियुक्त हुआ। उसके पहचान २०० सालसे ज्यादा समय तक यहांपर उसी वंश के ६ शासक रहे। इसी समय अनेक मन्दिर, दुर्ग व अनय निर्माण कार्य होने से यह प्रदेश सांस्कृतिक दृष्टि से प्रगति के पथ पर अग्रेसर हुआ। ज्यो मुस्लिम शासक के अधिकार में आने के पूर्व तक बना रहा।

विजापूर के सरदार शहाजी भोसले द्वारा १६४६ में राजा रूप नायक को पराजित कर जिंजी, तंजोर व मदुरही को जीतने के पश्चात् हिंदुओं के अधिकारक्षेत्र में ही रखना चाहते थे। इस पर क्रोधित सुलतान द्वारा २५ जुलै १६५८ को शहाजी भोसले और

उसके साथी कान्होजी जेधे व दादाजी कृष्ण लोहकरे दंडित करने के लिए मुस्तफा-खान को भेजा गया। अफझलखान के मार्फत बंदी बनाकर विजापूर लेजाया गया। शहाजी भोसले जिंजी और तंजोर को सदैव अपने अधिकार में रखना चाहते थे। इसलिये १६५७ और १६६३ में इन प्रदेशों को अपना कार्यक्षेत्र चुना ज्यो आगे चलकर उनकी दूरदर्शिता की परिचायक सिद्ध हुई। दक्षिण और कर्नाटक प्रदेशपर सुरक्षा और स्वामित्व की दृष्टिसे शिवाजी द्वारा १३ मई १६७७ में विजापूर के किलेदार नासिर मोहम्मद खान से जिंजी दुर्ग को बडे चालाखी ले हस्तगत किया। एक सालतक वहां रहते हुए शिवाजीने सुरक्षा दृष्टिसे दुर्ग का उचित निर्माण कार्य स्वयं की देखरेख में किया। यहां ध्यान रखने की बात ज्यो महत्त्वपूर्ण है अंग्रेज इंजिनियरोंने सहयोग देने से इन्कार किया था। अपने ही साधन और कुहालेता का परिचय देते हुए निर्माण कार्य पूर्ण किया। १६७८ में रायजी नलागे मावला को किलेदार नियुक्त कर शिवाजी अपने राजधानी को वापस लौटे। इतिहासकार शेजवलकर का कहना है कि, अपने पुत्र संभाजी के लिए एक स्वतंत्र राज्य जिंजी के रूप में वह बनाना चाहते थे ज्यो कि मराठा साम्राज्य की सुरक्षा, सुदृढता और विस्तार के लिए आवश्यक था। आगे चलकर यह सही प्रतीत हुआ। हालांकि संभाजीने जिंजी जाने से इन्कार किया फिर भी शिवाजी की दूरदर्शिता इससे प्रगट होती है।

शिवाजी के मृत्यु के पहचान मुगलोंने मराठा स्वराज्य को खतरा पैदा किया। छ. संभाजीको मार डाला गया। संपूर्ण मराठा राज्य पर टिड्डीहल के समान छा गये। तब २५ मराठा सरदारोंने उनके छोटे भाई राजाराम को लेकर जिंजी की तरफ पलायन किया। यह दल बिदनुर राज्य से जब गुजरा तब रानी चिन्नमाजी ने उनकी सहायता की और बाद में भी करती रही। इससे क्रोधित होकर औरंगजेब ने जान निसार खान व तहब्बुर खान को बिदनुर के विरुद्ध भेजा किन्तु मराठा सेनापती संताजी घोरपडे द्वारा उन्हें पराजित किया गया।

राजाराम जिंजी पहुचने पर छत्रपति बने और राजधानी जिंजीसे कार्य शुरू किया। औरंगजेबने उसके विरुद्ध झुल्फीकारखान को भेजा और दुर्ग को जितने का अथक प्रयास किया किन्तु सफल न हो सका। महाराष्ट्रसे भी समय समय पर रामचंद्र अमात्य द्वार सहायता कि गई। यह सहायता मिरज, बेलगाव, धारवाड, हरिहर या बल्लारी, चित्रदुर्ग, कोलार, वेलोर ते जिंजी मार्ग से पहुचती थी। उन्हें दक्षिण कर्नाटक के मुगल शासकों से सामना करना पडता था जिसके कारण यह क्षेत्र मुगल–मराठों को प्रसिद्ध युद्ध क्षेत्र बना गया। झुल्फीकार की असफलता के कारण औरंगजेब नाराज रहता था। अन्ततः १६९८ में राजाराम को जिंजी छोडने के लिए विवश किया गया। वे सुरक्षित रूपसे सातारा लौट आये। जिंजी पर १६९८ से १७१० तक मुगलों का अधिकार रहा। औरंगजेब की मृत्यु की पहचान झुल्फीकारखान स्वरूप सिंग नामक

राजपूत की नियुक्ती कर उत्तर भारती की ओर चला गया। राजपूत स्वतंत्र शासके १७१० ते १७१४ तक कार्य करते रहे। उन्हे हमेशा अंग्रेजोंसे संघर्ष करना पडा। १७१४ में अर्काट के नबाब सादतुल्ला खानने युद्ध में पराजित किया। राजा तेजसिंग और उसके ३०० सैनिक मारे गये। इस प्रकार जिंजीपर अर्काट नबाब का अधिकार हुआ। क्षेत्र में १० साल तक शान्ति रही। १७२४ से १७४४ तक कर्नाटक युद्ध का एक महत्त्व पूर्ण क्षेत्र जिंजी का रहा और अंग्रेजों के अधिकार में यह प्रदेश हुआ। १७६१ के पश्चात् इसपर फ्रान्सियोंका अधिकार रहा। यह गाथा सुनाने के लिए ७ मंजिल बना हुआ यह दुर्ग आज भी देखा जा सकता है। जहांपर कल्याण महल नामक विशाल मंडप है। घोडे और हाथी की पागा की जगह विशाल व्यायाम शाला वैसे गोला बारूद की जगह विशाल भंडार गृह, दो पहाडीओंपर विशाल मात्रा में सदैव थंडा जल उपलब्ध रहता है फिरभी उसके स्रोत का पत्ता नहीं चलता।

%

चतुर्वर्गचिन्तामणि

राजमल बोरा

हेमाद्रि की तेरह रचनाओं का उल्लेख थिओडोर आफ्रेट के निर्देशन में तैयार किये गये " क्याटलोगस् क्याटलागोरम् " नामक पुस्तक में, संस्कृत पुस्तकों के अंतर्गत है। पुस्तकों के नाम क्रमशः इस प्रकार हैं[1]—

१. चतुर्वर्ग चिंतामणि, २. कालनिर्णय, ३. कालनिर्णय संक्षेप ४. तिथि–निर्णय, ५. कैवल्यदीपिका (श्री बोपदेव के मुक्ताफल ग्रंथ की टीका) ६. आयुर्वेद रसायन (अष्टांग–हृदय की टीका), ७. दानवाक्यावलि, ८. पर्जन्यप्रयोग, ९. प्रतिष्ठा, १०. लक्षणसमुच्चय; ११. हेमाद्रिनिबंध १२. त्रिस्थलविधि और १३. अर्थकाण्ड।

१

इन रचनाओं में चतुर्वर्गचिंतामणि सब से बड़ा और महत्त्वपूर्ण ग्रंथ है। अपने आप में इसका विस्तार महाभारत की तरह ही है। इसका प्रकाशन एशियाटिक सोसाइटी, बंगाल, कलकत्ता द्वारा हुआ है। पूना विश्वविद्यालय के ग्रंथालय में मुझे सम्पूर्ण ग्रंथ तो नहीं मिला किन्तु ग्रंथ के दो वाल्यूम मिल गये। इन दोनों जिल्दों का प्रकाशन एक स्थान से नहीं अपितु अलग-अलग स्थानों से हुआ है और सम्पादक भी अलग-अलग हैं।

२

एशियाटिक सोसाइटी ऑफ बंगाल, कलकत्ता द्वारा प्रकाशन : यह ज्ञात नहीं कि सोसायटी द्वारा प्रकाशित कितने वाल्यूम हैं। मुझे केवल द्वितीय वाल्यूम ही मिला है। इस वाल्यूम को देखकर लगता है कि कम-से-कम तीसरा वाल्यूम तो होगा ही, चौथा भी संभव है। उपलब्ध दूसरे वाल्यूम का परिचय यहाँ दे रहा हूँ।

सोसाइटी द्वारा प्रकाशित संस्करण का सम्पादन श्री भरतचंद्र शिरोमणि ने किया है। उनसे यह काम पूरा नहीं हो सका। अतः उनकी मृत्यु के बाद यज्ञेश्वर भट्टाचार्य तथा

श्री कामाख्यानाथ तर्करत्न ने इस अपूर्ण काम को पूरा किया। कलकत्ता के गणेशयंत्र मुद्रणालय में इसका प्रथमतः प्रकाशन सम्वत् १९३४ (१८७७ ई.) में हुआ।

इस दूसरे वाल्यूम में १०८८ पृष्ठ हैं। ये सारे पृष्ठ हेमाद्रि द्वारा लिखित मूल पाठ हैं। इसमें टीका या भावार्थ कहीं नहीं है। इसका आरम्भ व्रतखण्ड के सत्रहवें अध्याय से होता है और अन्त ३२ वें अध्याय में। अर्थात् यह वाल्यूम व्रतखण्ड के १६ अध्यायों का है। लगता है, पहला वाल्यूम व्रतखण्ड के आरम्भ के १६ अध्यायों से सम्बन्धित होगा।

३

केशव आप्पा पाध्येने चतुर्वर्गचिन्तामणि का परिचय दिया है। उनके अनुसार इस ग्रंथ के चार प्रधान भाग हैं। वे हैं—१. व्रतखण्ड, २. दानखण्ड, ३. तीर्थखण्ड और ४. मोक्षखण्ड। इन चार खण्डों के अतिरिक्त पाँचवाँ परिशेष खण्ड है। इस परिशेष के और भी चार भाग किये गये हैं[२]। विभाजन में व्रतखण्ड सब से पहले आता है। ऊपर कलकत्ता द्वारा प्रकाशित जिस जिल्द का उल्लेख किया गया है, उसमें ही दो जिल्दें हो जाती हैं।

४

चतुर्वर्गचिन्तामणि के दानखण्ड का प्रकाशन वाराणसी से हुआ है। इसके संपादक का नाम पंडित सदाशिव आचार्य दीक्षित है। प्राभाकरी कंपनी ने इसका प्रकाशन मेडिकल हाल नामक यंत्रालय के द्वारा किया। प्रकाशन तिथि संवत् १९५९ अर्थात् १९०२ ई० दी गई है। दानखण्ड का यह भाग षट्प्रकरणात्मक है। इसे प्रथम भाग कहा गया है। इस ग्रंथ की भूमिका आचार्य ने लिखी है। भूमिका में लिखा है—

" तस्य व्रतखण्ड–दानखण्ड–कालखण्ड–श्राद्धखण्ड–परिशेषखण्ड भिधाः पंच विभागाः, केषांचिन्मते व्रतखण्ड–दानखण्ड- तीर्थखण्ड–मोक्षखण्ड–परिशेषखण्डाः समुज्जृम्भते। तेषु च दानखण्डो यं विभागः पंचभिः प्रकरणैर्युक्तः पूर्वकलिकातायाम् आसियाटिक–सोसायटी (Asiatic Society of Bengal) समाध्यक्षानुमत्या श्रीमत्पण्डितवर भरतचंद्रशिरोमणि–ना संशोध्य गणेश–यन्त्रालये मुद्रितः।

संप्रति तत्पुस्तकालामेनाति विकलैर्बहुभिर्जनैर्भूयोभूयः संप्रार्थ्यमाने प्राभाकरीकम्पन्य–धिपतिभिः शोधनाय प्रेरितोऽहं पूर्वमुद्रितपुस्तकमध्येऽशुद्धिशेषमवकलय्य पुस्तकान्तरान्वेषणायाम्यर्थितैस्तत्कम्पन्यधिपतिभिर्नेपाल–देशादानीतं लिखितं पुस्तकमशुद्धप्रायमपि प्राप्य तेन बहुत्र साहाय्यदानेनामोदितोऽभवम्।

अत्र खलु पूर्वमुद्रितपुस्तकस्थटिप्पणीर्यथावत् संरक्ष्य नेपालानीतपुस्तकस्थटिप्पणीनवीनप्रथमपुस्तकनामद्योतनेनान्वयुजम्। तद्व्यतिरिक्ताश्च मदीयाष्टिप्पण्यो बुद्धिमद्भि-

र्विभाव्याः ।

इह पुस्तके प्रकरणस्थलेऽध्याय नाम स्थापितमवलोक्यापि ग्रंथकर्त्रा प्रकरणमेव स्थापित-मित्यनुसंधाय मह्यमपि तदेवारोचत।"[३]

स्पष्ट है कि उक्त पुस्तक का प्रकाशन पहले एशियाटिक सोसाइटी बंगाल से हो गया था। पंडित सदाशिव आचार्य ने नेपाल द्वारा लाई गई प्रति का भी उपयोग किया। सोसाइटी द्वारा प्रकाशित प्रति के पाठों की रक्षा करते हुए नेपाल की प्रति का उपयोग किया गया। दानखण्ड से संबंधित इस पुस्तक में कुल ३८० पृष्ठे हैं।

५

केशव आप्पा पाध्ये ने तीसरे खण्ड—तीर्थखण्ड के सम्बन्ध में लिखा है कि न तो इसकी हस्तलिखित प्रति मिलती है और न ही मुद्रित प्रति। अतः इसके सम्बध कुछ लिखना कठिन है।[४] चौथे खण्ड मोक्षखण्ड की भी वही स्थिति है, जो तीसरे खण्ड की है।[५] परिशेषखण्ड संभवतः केशव आप्पा पाध्ये ने देखा हो। कारण यह है कि न देखने का कोई स्पष्ट उल्लेख पाध्येजी ने नहीं किया है।

६

हेमाद्रि ने इस बृहत् ग्रंथ की रचना महादेवराय के शासनकाल में ही पूर्ण कर दी थी। अध्यायों के अंत में तथा प्रकरणों के अन्त में लिखा है—

"इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर सकल विद्याविशारद श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्तामणि व्रतखण्डे अद्भुतशान्तिकानि समाप्तानि."[६]

ये पंक्तियाँ व्रतखण्ड के बत्तीसवें अध्याय के अंत की हैं। दानखण्ड के अंत की पंक्तियाँ इस प्रकार हैं—

"इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वरसकलविद्या—विशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डेपर्वतदानप्रकरणम् ॥ ६ ॥"[७]

७

पाण्डुरंग वामन काणे ने धर्मशास्त्र का इतिहास लिखा है। अपने ग्रंथ में उन्होंने हेमाद्रि तथा उसकी प्रसिद्ध रचना चतुर्वर्गचिंतामणि के सम्बन्ध में भी लिखा है। वे लिखते हैं—

"हेमाद्रि ने विशाल ग्रंथ का प्रणयन किया है। उनकी चतुर्वर्गचिन्तामणि प्राचीन धार्मिक कृत्यों का विश्व-कोश ही है। व्रत, दान, श्राद्ध, काल आदि हेमाद्रि के महाग्रंथ के प्रकरण हैं। हेमाद्रि ने जिस विषय को उठाया है, उसे पूर्ण करने एवं अत्युत्तम बनाने

का भरसक प्रयत्न किया है। उन्होने स्मृतियों, पुराणों एवं अन्य ग्रथों से पर्याप्त उद्धरण लिये हैं। वे पूर्वमीमांसा के गम्भीर ज्ञाता थे और इसीसे बिना पूर्वमीमांसा के कतिपय न्यायों को जाने, उनके श्राद्ध–काल–विषयक विवेचनों को समझना कठिन है। हेमाद्रि ने अपरार्क (बहुत अधिक), आपस्तम्ब्रधर्मसूत्र, कर्कोपाध्याय (अधिकतर), गोविंदराज, गोविन्दोपाध्याय, त्रिकाण्डमण्डन, देवस्वामी (अधिकतर), निर्णयामृत, न्यायमंजरी, पण्डितपरितोष, पृथ्वीचन्द्रोदय, बृहत्कथा, बृहद्वार्तिक, भवदेव, मदन-निघण्टु, मधुशर्मा, मेघातिथि, वामदेव, विधिरत्न, विश्वप्रकाश विश्वरूप, विश्वादर्श, शंखधर (बहुत अधिक), शम्भु, वृद्धशातातपभाष्यकार, शिवदत्त, श्रीधर, सोमदत्त, स्मृतिचन्द्रिका (बहुत अधिक), स्मृतिप्रदीप, स्मृमहार्णवप्रकाश (बहुत अधिक), स्मृत्यर्थसार, हरिहर (बहुत अधिक), को उद्धृत किया है। किन्तु आश्चर्य है कि इन्होने विज्ञानेश्वर की मिताक्षरा का नाम ही कही नहीं लिया." ८

८

चतुर्वर्गचिन्तामणि अपने आप में धर्मशास्त्र का ग्रंथ है। इतना गम्भीर ग्रंथ किसी राज्याश्रय के अभाव में लिखा नहीं जा सकता। हेमाद्रि को महादेवराय का आश्रय प्राप्त था। यद्यपि महादेवराय के बाद में रामचंद्रदेव के शासनकाल में भी हेमाद्रि अपने पद पर आसीन था किन्तु उक्त ग्रंथ की रचना महादेवराय के काल में ही पूरी हो गई थी। महादेवराय का शासनकाल १२६१ ई.–१२७१ ई. है। इन्हीं दस वर्षों में उक्त विशाल ग्रंथ की रचना हो गई थी।

९

पूना विश्वविद्यालय के ग्रंथालय में दानखण्ड से सम्बन्धित जिल्द का क्रमांक ११२२७ है। इचलकरंजी की रानीसाहब ने यह ग्रंथ पूना विश्वविद्यालय के ग्रंथालय को भेंट में दिया है। इसे वाल्यूम एक, पार्ट एक कहा गया है। इससे सम्बन्धित वाल्यूम २, पार्ट २ या इस क्रम को पूर्ण करनेवाले अन्य जिल्दों की कोई जानकारी नहीं है। यह वाराणसी से प्रकाशित संस्करण है। कलकत्ता से प्रकाशित वाल्यूम २, पार्ट २, व्रतखण्ड के बाद के १६ अध्यायों से सम्बन्धित है। इसके पहले वाल्यूम का छपना तो निश्चित है किन्तु उक्त वाल्यूम ग्रंथालय में नहीं है। व्रतखण्ड के इस द्वितीय वाल्यूम का क्रमांक ३८७३ है। यह डी. आर. भाण्डारकर कलेक्शन के अंतर्गत पूना विश्व विद्यालय के लिये खरीदा हुआ ग्रंथ है। ये दोनों वाल्यूम न तो एक क्रम में हैं और न ही एक स्थान से प्रकाशित हैं।

१०

व्रतखण्ड सब से बडा प्रतीत होता है। १७ वें अध्याय से ३२ वें अध्याय तक के पृष्ठों की संख्या जब १०८८ है, तो प्रथम १६ अध्यायों की संख्या भी लगभग इतनी ही माननी चाहिए। पण्डित सदाशिव आचार्य ने दानखण्ड की भूमिका में इस बात का उल्लेख किया ही है कि एशियाटिक सोसाइटी से प्रथमतः इसका प्रकाशन भरतचन्द्र शिरोमणि के सम्पादकत्व में हुआ है। अतः यह तीसरा वाल्यूम होगा। तीर्थखण्ड तथा मोक्षखण्ड की हस्तलिखित प्रतियों के मिलने का उल्लेख नहीं मिलता। ग्रंथ इतना विशाल है कि इसका प्रकाशन अपने आप में एक बृहत् योजना का काम हो सकता है। सरकारी सहायता के अभाव में इसका एक क्रम में पुनः प्रकाशन संभव नहीं। और फिर यदि इसका प्रकाशन टीका के साथ करना हो तो यह और भी समय लेनेवाला काम होगा। प्राथमिक आवश्यकता इसके मूलपाठ को सुरक्षित रखने की है।

संदर्भ

१. **हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत** : केशव आप्पा पाध्ये, स्वयं लेखक ने कामत प्रिंटिंग प्रेस, गोवर्धन बिल्डिंग, पारख स्ट्रीट, गिरगांव, मुंबई–४, आवृत्ति पहिली, १९३१ ई. (मराठी पुस्तक), पृ. ३२ तथा ३३.

२. —वही—पृ. ३४ तथा ३५.

३. **श्रीहेमाद्रिविरचितचतुर्वर्गचिंतामणेर्दानखण्डम् तस्यैव षट्प्रकरणात्मकः प्रथमो** भागः, पण्डितसदाशिवाचार्यदीक्षितेन संशोधितः, वाराणस्याम्, प्राभाकरीकम्पन्यधिपति-भिर्–मेडिकल्हाल्–नाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः, सं. १९५९ (संस्कृत पुस्तक) भूमिका, पृ. २.

४. **हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत** : केशव आप्पा पाध्ये, पृ. ३५.

५. —वही—पृ. ३५.

६. **चतुर्वर्गचिन्तामणि-व्रतखण्डम्, हेमाद्रिणा विरचितम्** : द्वितीयभागात्मकं, आसियाटिक्-सोसायिटिनामकसमाजानुमत्यात्साहाय्येन च प्रचारितम्, श्रीभरतचन्द्र-शिरोमणिना परिशोधितम्, तन्मरणानन्तरं श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्येण श्रीकामाख्यानाथतर्क-रत्नेन च कियदंशं परिशोधितंच., कलिकाता, गणेशयन्त्रे मुद्रितम्, सम्वत् १९३४.—पृ. १०८८. (अन्तिम पृष्ठ)

७. **श्रीहेमाद्रिविरचितचतुर्वर्गचिंतामणेर्दानखण्डम्** । प्रथमो भागः (संस्कृत पुस्तक) —पृ. ३८० (अन्तिम पृष्ठ)

८. **धर्मशास्त्र का इतिहास** : पाण्डुरंग वामन काणे, अनुवादक : अर्जुन चौबे काश्यप, हिन्दी समिति सूचना विभाग, लखनऊ द्वारा प्रकाशित, प्रथम भाग, (प्रथम संस्करण), पृ. ८३.

एक अप्रकाशित कागद-पंचांचे अधिकार

प्रा. कु. सुनंदा अहिरे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळाच्या संग्रही मोडी कागदपत्रांची दफ्तरे आहेत. या दफ्तरांपैकी दफ्तर क्रमांक १ हे छत्रपती प्रतापसिंह सातारा यांचे एक दफ्तर आहे. या दफ्तरातील यादी पत्रे या विभागातील हे पत्र आहे.

'संशोधन त्रैमासिकाच्या' मागील अंकात (वर्ष ५४ अंक १·२ मार्च-जून १९८६) 'पंच नेमण्याविषयी' हा लेख प्रसिद्ध झाला. या लेखाची पुढील मजकुराची आणखी दोन पत्रे वरील दफ्तरात मिळाली. त्यामुळे मागील लेखावर अधिक प्रकाश टाकणारी किंबहुना मजकुराविषयी अधिक स्पष्ट माहिती देणारी ही पत्रे लक्षणीय असून प्रस्तुत लेखाद्वारे प्रकाशित करण्याचे योजले आहे.

ही दोनही पत्रे वेगवेगळी असून मोडीलिपीत आहेत. या पत्रांपैकी पहिले पत्र हे ३२ सें. मी. लांब व १२·६ सें. मी. रुंदीचे असून दुसऱ्या पत्रावर क्रमांक २ लिहिला आहे. पत्र ५२·४ सें. मी. लांब व १३.५ सें. मी. रुंदीचे आहे. पत्राच्या प्रारंभी श्री. लिहून सुरुवातीला मलहार रामराव चिटणीस लिहिले आहे.

मागील लेखात पंच नेमणे चांगले की वाईट इथपासून पंच कोणत्या जातीचे असावे याविषयीची एकूण १ ते १० कलमे दिलेली होती. या कलमांना अनुसरूनच या पत्रात पुन्हा प्रश्न मांडून या प्रश्नांचे स्पष्टीकरणही उत्तरवजा दिलेले आहे. पहिल्या कलमात अपराधीच्या चौकसीस पंच नेमणे चांगले किंवा वाईट या प्रश्नाचे स्पष्टीकरण असे दिले आहे की, पंच नेमले असता सरकारचा मखदूर म्हणजे अधिकार राहात नाही; आणि न्यायाधीश, अधिकारी यांनी अपराधीची चौकशी करून ठरवावे ते येजमानास किंवा सरकारास मंजूर होईल व त्याप्रमाणे शिक्षा नेमता येईल म्हणजे थोडक्यात पंच नेमणे हे चांगले असा निष्कर्ष या कलमातून निघतो.

दुसऱ्या कलमातही पंच नेमल्याने सरकार व जे कारभारी असतील त्यांचा अधिकार राहात नाही कारण परभारेच पंच जे ठरवून सारांश लिहितील त्याच्या बरे किंवा वाईट परिणामाचा दोषही राहात नाही म्हणून पंच नेमणे चांगले. पंच नेमल्याने मुलुखातील

लोकास पसंत पडेल किंवा नाही याविषयी स्पष्टीकरण करताना असे लिहिले आहे की,
वाजवी अन्याय वाढण्यापेक्षा अन्यायाप्रमाणे सीक्षा देण्यात आली म्हणजे मुलुखातील
लोकास पसंत पडेलच.

पंचानी दिलेल्या न्यायावर लोक न्याय समजून भरवसा ठेवतील की नाही यासंबधीचे
थोडक्यात स्पष्टीकरण केले आहे की अपराधीच्या चौकशीस पंच नेमल्याने धणी म्हणजे
सरकार काहीही पाहात नाही व पंचानी सरकारला समजावून दिल्याने लोक दिलेल्या
न्यायावर मात्र भरवसा ठेवतील, यावरून शेवटी सरकार किंवा धणी यांच्या हाती अंतिम
निर्णय किंवा अधिकार त्या काळातही अवलंबून होता कारण शेवटी सरकारचा निर्णयच
लोक मान्य करीत व त्यावर विश्वासही ठेवीत.

लोकांनी न्यायावर विश्वास ठेवल्याने शिक्षा किंवा अपराध कमी होईल का या-
विषयीचे उत्तर किंवा स्पष्टीकरण म्हणजे जास्त प्रमाणात न्याय आणि अन्याय ठरविले
गेले तर मात्र अपराध व शिक्षा दोन्ही कमी होत नाही

या कलमातील सर्वांत महत्त्वाचे कलम म्हणजे अपराधीस शिक्षा व निरपराध्यास
शिक्षा नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी कोणत्या जातीचे व कोणत्या तऱ्हेचे पंच असावे हे होय.
जाणते ब्राह्मण व शहाणे कारकून हे अपराध्यास शिक्षा देण्यासाठी असावे व निरपरा-
ध्यास मात्र तो ज्या जातीचा असेल त्या जातीतील शहाणे माणूस त्याप्रमाणे ठरवावे.

पंचाच्या हाती शिक्षा देण्याचा किती अधिकार असावा ह्याविषयी सरकारला किंवा
धन्याला समजावून देण्याइतका अधिकार असावा असे सांगितले आहे.

शेवटच्या कलमात हिंदूंच्या न्यायास हिंदू व मुसलमानांच्या न्यायास मुसलमान
ठेवून न्याय द्यावा, हे हिंदूंनी ठरवावे असे स्पष्ट केले आहे.

पंच नेमावे असे ठरल्यापासून ते पंच कोणत्या जातीचे तऱ्हेचे असावे याविषयीच
सर्व तपशील किंवा मजकूर हा सरकारच्या कारकुनानी पंचांना कळवून त्यांच्या विचाराने
जो निर्णय ठरेल, त्या निर्णयाचा एकवार सर्वांनी विचार करून समजावून, जर निर्णयात
संशय वाटला तर सर्वांचा निर्णय लिहून नंतर सरकार ठरवेल तसे करावे हे चांगले की
नाही असा एक शेवटचा प्रश्न पत्राच्या शेवटी पुन्हा उपस्थित केला आहे. थोडक्यात
पंचाचे महत्त्व त्या काळात (सु॥ ११२३ इ. स. १७२३) होतेच पण त्याचबरोबर
सरकार किंवा धनी यांच्या हाती अंतिम अधिकार किंवा निर्णयही अवलंबून असत.

श्री

मल्हाररामराव चीटणीस यादी

* आपराधीयाचे चौकसीस
पंच नेमलीयास चागले
कीवा नाही———

आपराधीयाचे चौकसी पंच नेमले असता
सरकारचा मखदुर राहत नाही सरकारचे
न्यायाधीश अधीकारी...
नीष्ट असतील ते नमले आसतील
त्याणी आपराधाची चौकसी करून ठरवावे
ते येजमानास मुंजूर समजावे याज
राजसरकारानी समजोन घेऊन शास्त्रीयाचे
वीचारे ठरले त्याप्राो सीक्षा नेमावी——

* पंच नेमल्यात चांगले काय
वाईट काय

पंच नेमले असता सरकार व
कारभारी याचा मखदूर नाही व
पंच जे ठरावतील ते सरकारानी
करावेच आपराध खचित सरकारचे
समजण्यात येणार नाही हे वाईट
परभारे पंच जे ठराऊन सारंष्र
लीहीतील ते करावे आपले कडे
बरे वाईटाचा दोष नाही हे चागले

* पंच नेमल्यास मुलकातील
लोकास हे पसंत होईल की नाही———

आपराधीयास पच नेमले अथवा हुजूर
मनास अणले यासी मुलकातील लोकास
कारण काय वाजवी अन्याय ठरावा हे
आन्यायाप्रो सीक्षा व्हावी म्हणजे मुल-
कातील लोकास पसंत——

* पंच नेमण्याचा दस्तुर केला असता
लोक न्याय समजतील व न्यायाचा
भरवसा ठेवतील की नाही

आपराधीयाचे चौकसीस पंच नेमले तरी धनी काही
पाहात नाही पंच समजावतील ते होतो म्हणुन फीरोन
धण्यानी समजोन द्यावे म्हणतील पचावर
भरवसा ठेवणार नाही व जमणार नाहीत

* या करण्यानी आपराध व सीक्षा कमी
होईल की नाही———

वाजवी न्याय आन्याय ठराऊन सीक्षा झाली
म्हणजे आपराध व सीक्षा कमी होत नाही———

* आपराधी सज्यावर नजर ठेऊन लोक
त्याची आबरुला समजतील व दूर
ठेवतील कीवा नाही———

आपराधी यास वाजवी सज्या समजोन केली
आसता लोक न्यायावर नजर ठेवतील व आन्याय
करणार नाही कमी होईल—

* आपराधीयास सीक्षा व नीरापराधी
यास सीक्षा नाही असे करण्यास पंच कोणते
जातीचे व कोणते तऱ्हेचे असावे———

अपराधी याच XXXXXX
जाणते ब्राह्मण व कारकून शाहाणे
व पायास नीजणार व नीर्लाजनी असावे
आडाणी जातीचा अन्याय ठरावणार
तो त्या जातीतील शाहाणे अणुन ठरवावे

* पंचाचे हाती कीती मखदूर
आसावा———

न्याय अन्याय ठरावणार याचे हाती मनास

आणुन धन्यास समजावावे इतका मखदूर
आसावा————

* न्यायास काही हींदु व मुसलमान
असल्यास चांगले की नाही——

हींदुचे न्यायाय हींदु व मुसलमानाचे न्यायास
मुसलमान देऊन हींदुनी करावे———

पंचनेमावे अैसे ठरल्यास सरकारचे कारकुनानी
सर्व माार जाला असल तो पंचास
कलऊन त्या पंचाचे वीचारे नीर्णय ठरल तो
नीर्णयाचा येकवार सबब सुधा समजोन
घेऊन त्या नीर्णयात
संशय अल्यास सर्वाचे
कार्यावर व नीर्णयावर पंचानी ठरविला
तो हुजूर लेहून नंतर सरकार ठरवील तसे
करावे हे चांगले की नाही.

मंडळ वृत्तान्त

पुरंदरे दप्तर

सौ. विजया देशपांडे / प्रा. कु. सुनंदा अहिरे

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळाच्या संग्रही असलेल्या मोडी कागदपत्रांत नवीन भर पडली आहे. पुणे जिल्ह्यातील बारामती तालुक्यातील मुर्टी मोडवे या गावी पेशवेकालीन कागदपत्रे मिळाली. मुर्टी मोडवे येथील मल्हार त्रिंबक ऊर्फ बाळासाहेब पुरंदरे यांनी ही महत्त्वाची कागदपत्रे उपलब्ध करून दिली. विशेष म्हणजे दोन शतकांनंतरही कागदपत्रे सुस्थितीत मिळाली.

सुमारे एक हजार कागदपत्रे असून ही सर्व कागदपत्रे मोडी लिपीत आहेत. त्यांपैकी ४४२ पत्रे ही मुद्रांकित म्हणजे पेशव्यांचा शिक्का असलेली तसेच काही प्रतिनिधींची शिक्का असलेली आहेत. पत्रांच्या शेवटी समाप्ती मुद्रा आहे. या कागदपत्रांत बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचे अस्सल पत्र आहे.

बाजीराव बल्लाळ म्हणजे पहिल्या बाजीरावाची शिक्का असलेली एकूण ७३ पत्रे आहेत. रघोजी भोसले यांची एकूण ५० पत्रे आहेत. फत्तेसिंग भोसले यांची ४८ पत्रे आहेत. विविध व्यक्तींना दिलेल्या सनदांची पत्रे २३२ आहेत. याशिवाय सनदा पत्रे म्हणून भेंडोळीच्या स्वरूपात असलेली पत्रे ८५ आहेत. या सनदांमध्ये बऱ्याच सनदा (भेंडोळी) ३० ते ३५ फूट लांबीच्या आहेत.

महत्त्वाच्या कागदपत्रांमध्ये काही न्यायनिवाडाविषयक, वतनविषयक, तक्रारपत्रे येजीतखते,* आज्ञापत्रे, इनामपत्रे, तंटाविषयक पत्रे, कर्जरोखे, इत्यादी प्रकारची आहेत.

याशिवाय इतर कागदपत्रांत त्या वेळच्या आर्थिक घडामोडी, जमाखर्च, याद्या व व्यक्तिगत पत्रव्यवहार आदींचा समावेश आहे. मुद्रांकित पत्रात शासकीय व्यवहाराचा अंतर्भाव असून त्यात भाषा, शब्दरचना यावर विशेष लक्ष दिलेले आढळून येते. या

---

* येजीत खत—सर्वानुमते खोटा झाला त्यापासून लिहून घेणे ते येजीत खत.

पत्रांच्या संशोधनावरून त्या वेळच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय संकल्पनांचा वेध घेऊन नवीन संशोधन करता येणे शक्य झाले आहे. विशेष म्हणजे न्यायनिवाडा पत्रात एक वैशिष्ट्य आढळून आले ते म्हणजे समाजातील ज्या वर्गासंबंधी व्यवसायाचा उद्योग होतो त्या संदर्भात असलेल्या खटल्याविषयी त्या त्या व्यवसायाचे प्रतीक असलेली चित्रे, नांगर, तराजू, कातरी इ. लेखनिकाने रेखाटलेली आहेत. उदा.-सनद क्र. १ यावर बाळाजी बाजीराव प्रधान म्हणजे नानासाहेब पेशवा यांचा शिक्का आहे. या सनदेत शेत मिरासीचा उल्लेख असून पुढील स्पष्टीकरणात वतनपत्र तयार करून शेवटी खटल्याच्या निकालानंतर साक्षीदारांच्या नावे व नांगराचे निशाण किंवा चित्र रेखाटलेले आहे. महसूल व प्रशासनविषयक पत्रात जमिनीची वाटणी, करवसुली यांचा उल्लेख आढळतो. काही सनदा सारख्याच मजकुराच्या आढळून आल्या. त्यातही सनदा क्र. ४, ५, ७, ८ सारख्याच मजकुराच्या असून फक्त त्यातील तारखांचा तपशील वेगळा आहे. या सर्व सनदांतील आशय पुढे देत आहे—

सेब्याजी कोंडाजी व रामसेठ धनवडा व खंडोजी संताजी धनवडा यांनी मौजे जेजुरी ता. कऱ्हेपठार मौजे मजकुरच्या सेठेपणाचे वतन (यात्रापुसी व काही पुरातन वतन) स्वतःचे असल्याचे सांगितले आहे परंतु त्या वतनाविषयी ग्यानजी फिरंगोजी जगथाप ऊर्फ क्षीरसागर यांनी कथला (भांडण) केला हे सर्व वर्तमान माहाराजास (शाहू) कळविले. शेवटी माहाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे हे वतन पुत्रपौत्रादी वंशपरंपरेने घेत जावे म्हणून शेवटी सेठेपण वतन विषयीचा खुलासा माहाराजांनी स्पष्ट केला आहे.

दुसरी एक सनद म्हणजे क्र. ११ व इतर १२ यातही सारखा मजकूर पुढील-प्रमाणे आढळतो. धोंडो मल्हार, व त्रिंबक सदाशिव (उपनाम पुरंधरे) कसबे सासवड यांनी किल्ले सातारा येथे येऊन स्वामीस विदित केले की पूर्वी वडिलांनी कुलकर्णीपणास अत्रे म्हणून कर्नाटकी ब्राह्मण गुमास्तगिरीस ठेवले होते परंतु कालगतीमुळे अत्रे हे जबरदस्तीने वतन खंडू लागले व वडिलांशी कजिया (भांडण) सांगू लागले सुहरसन ११ जमादिलावल खमसैन मय्या व अलफ म्हणजे सु॥ ११५० (इ. स. १७५०) याप्रमाणे तारीख आहे.

एकंदरीत पुरंदरे दप्तरातील ही नव्याने उपलब्ध झालेली कागदपत्रे इतिहासाच्या दृष्टीने उपयुक्त व मौलिक आहेत.

सहकाराचे हजारो हात
पोहचले आहेत घराघरात

अल्प व अत्यल्प भूधारक, जंगल कामगार, भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर, आदिवासी, लघुउद्योजक, फेरीवाले, निवृत्त सैनिक, हमाल, कृषि उद्योजक, पगारदार नोकर, महिला लघु उद्योजक यांना सहकाराच्या झेंड्याखाली आणण्यात आणि त्यांचे भवितव्य घडविण्यात साहाय्यभूत ठरलेली महाराष्ट्राची

शिखर बँक